

Cumhuriyet Dönemi Türkiye’inde Felsefi Yaklaşımlar ve Etkili Olan Felsefe Akımları

Philosophical Approaches and Influential Philosophical Movements in Republican Türkiye

HÜSAMEDDİN ERDEM
KTO Karatay University

ÖMER FARUK ERDEM
Necmettin Erbakan University

Received: 09.09.2023 | Accepted: 30.12.2023

Abstract: Turkish Islamic thought evolved from wisdom to philosophy and met the philosophical approaches and currents of Western thought in Anatolia. When individuals and societies face certain problems, they first want to solve them intellectually. In the last period of the Ottoman Empire, there were political, economic and cultural problems that needed to be solved. Although the solutions to these problems differed in the Tanzimat and Constitutional Monarchy periods, it was a fact that the solutions had scientific, sociological and philosophical qualities. Philosophical analyses were tried to be solved with enlightenment, positivism, materialism, spiritualism, etc. in line with the views of Western representatives. Creating a new society, a new nation, and sustaining its existence with its language, religion, ideals, culture, etc. was a huge problem for the young republic. For the solution of these problems, the intellectual movements of the Tanzimat and Constitutional Monarchy periods guided the Republican period. Each of these different solutions introduced us to different currents of thought. In this study, we have tried to deal with the intellectual approaches and currents in the Republican period by making use of our own experiences and various sources. Among these, we have tried to focus on enlightenment, positivism, materialism, spiritualism, social Darwinism, analytical philosophy in order of influence and acceptance. Among those emphasized only in terms of academic studies, new ontology, phenomenology, etc. can be mentioned here.

Keywords: Philosophical systems, enlightenment, positivism, materialism, spiritualism, social Darwinism, Tanzimat Period, Meşrutiyet (Constitutional Period in Ottoman Empire).

✉ Hüsameddin Erdem
KTO Karatay Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
42020, Konya, Türkiye | husameddinerdem@hotmail.com

✉ Ömer Faruk Erdem
Necmettin Erbakan, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü
42090, Konya, Türkiye | omferdem@hotmail.com

Giriş

Üzerinde medeniyet kurduğumuz bu topraklarda 2500 yıldan beri felsefî düşünce varlığını bir şekilde sürdürmüştür. Türkler ise Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 1071'de Malazgirt Savaşını kazanmasıyla Anadolu topraklarına girmeye başlamışlardır. Önce Anadolu Selçukluları, arkasından Osmanlılar bu coğrafyayı bir Türk Medeniyet yurdu haline getirmişlerdir. Bu medeniyetin kuruluş ilkelerinden biri olan hikmet, önce Selçuklular'da, daha sonra ise Osmanlı'da varoluşunu etkin bir şekilde sürdürmüş, daha sonraları ise hikmetten felsefeye evrilen düşünce hayatı Batı düşüncesinin felsefî anlayış ve akımlarıyla da tanışmaya başlamıştır.

Bilindiği üzere felsefe, bir kimsenin, kendisi, toplum veya âlemle ilgili problemlerini çözmeye yönelik fikrî bir çabadır. Kişiler ve toplumların karşılaştığı birtakım problemler varsa bunları öncelikle fikrî olarak çözme kavuşturmak gerekir. Fikrî çözümleme yapacak olanlar ise düşünen insanlardır, yani filozoflardır. Çünkü filozof dediğimiz kimse de bir toplum içinde yaşar, onun bir ferdi, bir parçasıdır. O da toplumunun dertleriyle dertlenir, acılarını hisseder, sevincine katılır. Öteden beri filozofların, içinde yaşadıkları toplumun, zamanın gereği olarak ortaya çıkan problemlerini çözmeye, gelişmelere, değişmelere ve yeni şartlara uyum sağlamaları için fikrî alt-yapı oluşturmaya çalıştıkları bilinen bir şeydir. Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde de yeni bir toplum, millet oluşturmak ve bunun varlığını diliyle, diniyle, idealleriyle, kültürü vb. ile sürdürmek Türk düşüncesinin önünde duran büyük bir problem olarak durmaktaydı. Bu nedenle 19. yüzyıldan bu yana ve özellikle de 20. yüzyılda felsefî düşünce bu coğrafyada ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde kendisine ciddi şekilde yer edinmeye çalışmıştır. Ancak sözü edilen felsefî yaklaşımların büyük ölçüde Batı kaynaklı olduğunu belirtmek gerekir. Bu felsefî akım ve yaklaşımlar etkin bir şekilde kendilerini Tanzimat (1839-1878), özellikle de II. Meşrutiyet sonrası ülkemizde hissettirmeye başlamışlardır. Cumhuriyet döneminde ise bunlardan bazıları daha güçlü bir şekilde varlığını ortaya koymuş ve temsil edilmeye başlanmıştır.

Cumhuriyet dönemindeki fikrî, felsefî yaklaşım ve akımların daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle Tanzimat sonrası Osmanlı'nın son döneminde kendisinden söz ettiren fikrî yaklaşımlar ve felsefî akımlardan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Çünkü Cumhuriyet dönemi düşünce yapısı

ve fikir hayatı büyük ölçüde Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi Osmanlı düşünce ve kültür hayatının bir çeşit uzantısı ve devamı durumundadır (Bolay, 2007, s. 317). Bugünkü Türk düşüncesi ve fikir hayatının tarihi oluşum ve gelişimi, onun geçirdiği değişim ve dönüşümler, büyük ölçüde Tanzimat ve Meşrutiyet sonrası fikir akımlarından etkilenmiş görünmektedir.

1. Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi Fikir Hareketleri

Belirtildiği üzere Tanzimat ve Meşrutiyetçiler muasır, yeniliklere ve değişime açık bir toplum meydana getirmek istemişlerdir. Böylesi bir talep Cumhuriyet döneminde ise had safhaya çıkmış durumdadır. Bu isteklerin gerçekleşmesi ise sistemli ve yöntemli bir düşünmeyi gerektirmektedir. Bu çabalar kısmen de olsa Tanzimat ve Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Daha amaçlı, yöntemli, sistemli ve düzenli düşünce faaliyetleri ise Cumhuriyet döneminde görülmeye başlanmıştır.

Tanzimat sonrası Batı'ya yönelik beraberinde birtakım problemleri birlikte getirmiştir. Osmanlı aydınları bu problemlere çözüm getirme noktasında farklı bakış açılarıyla yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Bu farklı yaklaşım tarzlarının her biri bizi farklı fikir akımlarıyla tanıştırmıştır. Bunlar önceleri Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi sosyolojik mahiyetli fikir akımları iken, zamanla materyalizm, pozitivizm, sosyalizm, evrimcilik, bilimcilik (siyantizm) vb. gibi Batı'daki pozitif bilimlerin gelişip kendilerini mutlaklaştırması, doğruya ancak bilimle ulaşılacağı ve bundan sonra amentüleri bilimlerin yazacağını iddia etmeye başlamasıyla felsefi akım ve ideolojilerin de Osmanlı'da boy göstermeye başladığını ifade edebiliriz.

Tanzimat döneminde ciddiye alınacak fikir tartışmalarının özgürce yapıldığı, bunların çeşitli dergi ve kitaplarda yazılıp çizildiğini gördüğümüz halde, Meşrutiyet dönemi için aynı şeyi söylemek pek mümkün değildir. Birkaç fikir adamı hariç diğerleri derinlikten yoksun, problemlerin çözümünde sonuç odaklı olmayan, esas problem olan hususlar dışında günübirlik olayları, iktidara saldırı ve eleştiriler, eski yönetimin eksikliklerini tekrarlayıp durma, çözüm odaklı olmayan eleştirilerle geçiştirilen ve kendini fikir adamı olarak niteleyenlerin çoğunlukta olduğu popüler yazılar yazan yazarlar olduğu görülür. Bu dönemin fikir adamı ve aydınları Batı'ya o kadar inanmışlardı ki pozitif bilimlerin sonuçlarını doğru, geçer-

li, değişmez ve şaşmaz saymakla yetinmemişler, ayrıca Batı düşüncesinin, sanatının, kültürünün vb.nin de aynı nitelikleri taşıdığına inanmış görünmektedirler. Batı'nın Meşrutiyet aydınlarını ve fikir adamlarını bu kadar derinden etkilemiş olan pozitif bilim ve onun dayanağı olan doğa (tabiat), değişmez ve kendi kendisiyle aynı kaldığı önyargısına dayandırılmaktadır. Bu bağlamda ortaya çıkan pozitivizm, materyalizm, natüralizm, siyantizm vb. gibi felsefi ve fikrî akımlar maddenin, doğanın değişmezliği ön kabulünden yola çıkarak, bilimin sonucunun da değişmezliğinden, doğruluk ve mutlaklığından dem vurmuşlardır. Bunlar bir yandan da din ve dine dayalı açıklamaları dogmatiklikle yaftalamışlardır. Neticede kendileri de bilimi mutlaklaştırmak ve onun sonuçlarını kesin, doğru, değişmez olarak kabul etmekle -Kant'ın tabiriyle- tam da dogmatizme saplanmışlardır. Çünkü doğada değişmezlik, mutlaklık değil, aksine değişme, farklılaşma esastır.

Biz bu çalışmamızda sadece Tanzimat sonrası Osmanlı'da felsefi karakterli fikir hareketlerinden kısaca söz edeceğiz. Bunlar içinde en dikkat çekenler pozitivizm, materyalizm, spiritüalizm, aydınlanmacılık, Darwinizm, fenomenoloji, analitik felsefe, yeni ontoloji vb.dir. Bunların hepsinden tek tek söz etmek ise konuyu makale sınırları dışına çıkaracaktır. Bu noktada daha seçici davranarak önce pozitivizm, materyalizm ve spiritüalizm gibi üç temel felsefi yaklaşımdan kısaca söz edeceğiz.

1.1.Pozitivizm

İnsanı diğer canlılardan farklı kılan en önemli özellik düşünme ve konuşabilmesidir. Her insanın farklı bir düşünce dünyası ve varlığı farklı algılama tarzı vardır. Bu nedenle varlığa çok farklı açılardan bakıp onu anlamlandırma ve yorumlamaya çalışmak farklı varlık anlayışlarını karşımıza çıkarmaktadır. Bu farklı varlık anlayışlarından biri de Pozitivizmdir.

Her ne kadar pozitivizmin fikrî geçmişi çok gerilere gitse de onun esas kurucusu Auguste Comte (1798-1857)'tur. O'nu takip eden pozitivistler arasında Emile Littré (1801-1881), Claude Bernard (1813-1878), Ernest Renan (1823-1892), Pierre Lafitte (1823-1903), J. Stuart Mill (1806-1873), Herbert Spencer (1820-1903) vb. sayılabilir. A. Comte'un pozitivizminin temelini "üç hal yasası" teşkil eder. Ona göre insanlık pozitif döneme geçmek için üç zihinsel aşama geçirmek zorundadır. Bunlar teolojik dö-

nem, metafizik dönem ve son aşama da esas ulaşılmak istenen pozitif dönemdir.

Pozitif dönem, doğrudan olayları ele alır ve olayları yöneten şeyin tabiat yasaları olduğunu kabul eder. Bu dönemin ürünü bilimdir; teolojik dönemin ürünü din, metafizik dönemin ürünü ise felsefedir. A. Comte'a göre, insan zihni gibi, bütün ilimler ve toplumlar da bu gelişme safhalarını geçirirler. Hatta bugün bile bazı toplumlar bu aşamalardan birindedir. Aynı şekilde bir toplumda her üç aşamada olan kesimler bile bulunabilir. Yine her birey bu üç aşamayı geçirerek pozitif döneme geçer (Ateş, 2019, ss. 15-17; Erdem, 2021, ss. 102-104; Korlaelçi, 2002, ss. 115-116).

Pozitivizm bilimsel bilgiyi tek gerçek ve geçerli bilgi saymaktadır. Metafizik ve teolojik düşünceler deney dünyasında karşılığı olmadığı için anlamsızdır. Felsefenin yöntemi de bilim gibi pozitif olmalıdır. Zira onun görevi bütün bilimler için ortak olan genel ilkeleri ortaya koymaktır. Bütün varlığı açıklamak ve temellendirmek için tek bir yöntem vardır: O da deneydir. A. Comte'un esas hedefi bütün bilimleri deneyin en etkin kullandığı fiziğe dönüştürmektir.

Pozitivizmin Osmanlı'ya girişi ise çeşitli felsefi tercümeler, edebiyat akımları, yabancı hocalar, Osmanlı'nın son dönemlerinde okullara konan pozitif bilimlerle ilgili dersler, felsefe dersleri, Fransızca eğitim yapan okullar, eğitim için davet edilen yabancı uzmanlar, Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve onların devamı niteliğinde olan İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi dernekler aracılığı ile olmuştur. Bu bağlamda pozitivizmin etkisinde kalan düşünürler arasında ise Beşir Fuat (1852-1887), Ahmet Rıza (1859-1930), Salih Zeki (1865-1921), Rıza Tevfik (1868-1949), Hüseyin Cahit (1874-1957), Ahmet Şuayb (1876-1910), Ziya Gökalp vb. sayılabilir (Korlaelçi, 2002, s. 160 vd.).

Tanzimat döneminin önemli eleştirmenlerinden Beşir Fuat yazılarında pozitivist ve bilim yanlısı savunmalarda bulunmuştur. "Mektubât" (Fuat, 1313R, s. 31) adlı eserinde ise hakim unvanını hak eden kimselerin metafiziği dışarıda bırakarak mevcut olan bütün ilimler ve fenlerin hepsine vakıf olan, bunları da eserleriyle ortaya koyanlar olduğunu ifade eder.

Felsefede metafiziği dışlayan, felsefenin ancak ilmî esaslar üzerine dayanabileceğini savunan Beşir Fuat'ın felsefi görüşleri daha çok materya-

lizme uygun düşmektedir. Ancak onun esas felsefi yaklaşımları ve aldığı kültürel altyapısı ise pozitivisttir (Okay, 1969, ss. 186-187).

Ahmet Şuayb'ın pozitivist anlayışını "Hayat ve Kitaplar" yazı dizisinde bütün yönleriyle görmek mümkündür (Şuayb, 1329R). O da tenkitçiliği ve Servet-i Fünun neslinin ilk felsefecisi namı ile şöhret bulmuş, düşünce olarak pozitivismi benimsemiş ve metafiziği reddetmiştir. Pozitivismi benimsemesinin sebebi ise A. Comte'a her konuda beslediği hayranlıktır. Ona göre, fen ve felsefenin sınırlarını en iyi A. Comte belirlemiştir. İleri derecede pozitif ilim yanlısı olan A. Şuayb, metafiziğe çok ciddi savaş açmıştır. Çünkü ona göre metafizik ve teoloji şekillenmiş ve kurumsallaşmış bir yapıya sahiptir. Halbuki ilim henüz bu aşamada değildir. Bu nedenle ilmi, teoloji ve metafizik karşısında savunmak için ilmi bir felsefeye ihtiyaç vardır. Burada A. Şuayb'ın esas amacı, felsefeden ziyade pozitif ilimlerdir (Karakuş, 1995, ss. 89-93).

II. Meşrutiyet dönemi felsefi düşünce temsilcilerinden Baha Tevfik de felsefede takip ettiği yolları sıralarken bunlar arasında pozitivismi de saymaktadır. O, metafiziğin ve dinî inanışların fikirlere temel teşkil edemeyeceğini, ancak deneyimlerin (deneyin) doğru ve gerçeğin ölçüsü olabileceğini savunmaktadır. Olaylar arasında zorunlu bir sebep-sonuç ilişkisi olduğunu, bir değişmezlik, sebebin de sonucu takip ettiğini, bunun aralıksız bir şekilde devam etmesini de alemin her noktasında bir ölçü ve uyumun olduğu düşüncesine bağlamaktadır (Tevfik, 1331R, s. 4, 1327R, s. 14 vd.). O da A. Comte gibi âlemin işleyişini fiziki oluşa dayandırmaya çalışmaktadır.

Korlaelçi'nin belirttiğine göre, Pozitivizmin İslam dünyasıyla tanışmasında, önemli rol üstlenen diğer iki düşünür ise yaptığı tercümelemlerle pozitivismi yayan Abdullah Cevdet (1869-1932) ile Ziya Gökalp (1876-1924)'tir. Bunlar kültürel değerler de dâhil olmak üzere her yönüyle Batı medeniyetinin örnek alınmasını savunmuş ve "terakki" edebilmek için dinî kaygıların bir tarafa bırakılmasını ya da tamamen kişisel yorumlara tabi tutulmasını istemişler, her konuda tecrübi bilginin tartışılmaz üstünlüğü ilkesini yerleştirmeye çalışmışlardır (Korlaelçi, 2002).

Burada yapılmaya çalışılan şey, pozitif bilimlerle modernitenin en esaslı fikirlerinden biri olan terakkiye (ilerlemeye) yapılan vurgudur. Bu fikir hareketliliği A. Comte ile Sadrazam Mustafa Reşit Paşa arasındaki

pozitivist felsefenin benimsenmesi yazışmasıyla başlamıştır. Asıl savunanlar ise İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarıdır. Çünkü onlar pozitivizmi “tarik-i müsbet”, “hakikati sabit olan şeyleri kabul” şeklinde algılamışlardır (Korlaelçi, 2002, s. 104 vd.) İsmail Fenni de pozitivizmi, Lugatçe-i Felsefe’de “isbatiyye mezhebi, hakikiyye mezhebi, felsefe-i hakikiyye, felsefe-i ilmiyye, tecrübe ile tahakkuk etmemiş olan her şeyi terk edenlerin mezhebi” şeklinde tanımlamıştır (Fenni, 1341, s. 531).

Meşrutiyet dönemi aydınlarından Mithat Paşa’nın ta baştan beri Fransız pozitivistleriyle bir temas içinde olduğu bilinmektedir. Daha sonra siyasette etkili olan Ahmed Rıza’nın, Hüseyin Cahit ve Rıza Tevfik’in milletvekili olarak meclise girmesi İttihat ve Terakki’nin aracılığı ile gerçekleşmiştir. Daha sonra Rıza Tevfik’in Maarif nazırı olması ve pozitivist zihniyete sahip kimselerin aktif görevlere getirilmesiyle pozitivizm eğitim alanında fazlasıyla etkili olmuştur. Ayrıca yabancı hocalar ve Batı’ya eğitim için giden gençlerin de pozitivist fikirlerle döndüğü de bilinmektedir. Bu pozitivist fikirli düşünürlerden Ahmed Rıza, A. Comte ve Fransız pozitivistliğini; Rıza Tevfik, Herbert Spencer ve John Stuart Mill’in fikirlerini benimsemiş, bu fikirleri yaymaya çalışmışlardır (Korlaelçi, 2002). İlgi alanlarına göre pozitivism: sosyal pozitivism, evrimci pozitivism, mantıksal pozitivism gibi çeşitlenebilir. Mesela mantıksal pozitivismin Türk felsefe hayatına geçişi Hans Reichenbach’ın İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümüne gelmesiyle olmuştur.

1.2. Materyalizm

İnsanın varlığı farklı düşünme ve farklı algılama tarzlarından birisi de materyalizmdir. Materyalizm, maddeyi değişmez, aktif ve dinamik bir ilke, cevher olarak kabul eder. Ruh ve fikir gibi manevi varlıkların maddenin farklı şekillerdeki bir tezahürü, bir şekil değiştirmesi hali olduğunu savunur. İnsanların varlık dünyasında esas bilincine vardığı şey maddedir. Şuur dediğimiz şey maddenin bir gölgesi, bir yansımasıdır. Materyalistler insanı madde dünyasına hapsedmişler, onu orada yapayalnız bırakmışlardır. İnsan da bu yalnızlığından aklıyla kurtulmaya çalışmaktadır.

Materyalistler, tabiatı esas aldıkları ve insanı onun bir parçası olarak gördükleri için tabiatçı/natüralisttirler. Onlara göre, maddeden, tabiatın başka bir varlık yoktur; her ne varsa, tabiatın vardır. İnsan da tabiatın bir parçasıdır; ondan ayrı bir yanı yoktur (Bolay, 2004, s. 270).

Kendilerini “realist” diye tanıtan Yeni Realistler ve Diyalektik Materyalistler de bu görüşün mensuplarındandır. Bunlar, “insan, tabiatı aklın prensipleriyle yahut da deney ve duyumlarla bilir” dedikleri ve ilmi tuttukları için, akılcıdır. Akli olana inanır ve güvenirler, ilmin çözümleme (analiz) metoduna çok önem verirler. İlmin çözemediği meseleler onlar için yapay meselelerdir, anlamsızdır, bilimsel bilgi değildir. Onlara göre değerler (ahlakın, dinin ve sanatın değerleri) bir bilgi kaynağı olamazlar. Onlar, dinden, dindardan, maneviyattan korktukları için duyulur ve denenir varlık dünyasına bel bağlayarak kendilerini emniyete aldıklarına inanırlar.

Bunlara göre felsefenin yeni görevi, ilmin kavramlarını ve metotlarını çözümlemektir. Bunun dışında bir felsefeden söz edilemez, edilse bile, o, edebiyattan ibarettir (Erdem, 2021, ss. 300-301). Görüldüğü gibi materyalizm, her şeyi maddeye indirgemekte, her türlü olayı maddenin bir tezahürü olarak görmekte ve maddeyi tek gerçeklik kabul etmektedir.

Düşünce tarihinde ciddi manada en eski materyalistler arasında Leukippos ve onun öğrencisi Abderalı Demokritos’un (MÖ. 460-400) atom nazariyesi adıyla ortaya attıkları ve kendilerine göre materyalist bir varlık açıklaması geliştirdiklerini görmekteyiz (Erdem, 2017, ss. 143-154). Bu anlayışın daha sonra değişik çağlarda değişik kültürlerin özelliklerine göre farklı anlayışlar olarak sürdürüldüğü söylenebilir.

Fransız Devrimi sonrası Batı’da ortaya çıkan, kendisini güçlendiren felsefe akımları arasında aydınlanmacılık, pozitivizm, hümanizm, siyanizm vb. gibi anlayışlar önemli bir yer tutmuştur. Bu anlayışın bir yandan bilimi dayanak edinmesi, diğer yandan dini hayattan dışlaması vb. gibi özellikleri nedeniyle Osmanlı toplumunda kendini aydın diye konumlayanlardan taraftar bulmuş ve destek görmüştür. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde pozitivizmde olduğu gibi, askerî ameliyathanelerde Fransız öğretilerinin öğrencilerini materyalist fikirlerle yetiştirdikleri kayıtlarda yer almaktadır (Mardin, 1998, s. 240). Bu dönem aydınları, materyalizmi, Fransız Ansiklopedistleri ve Materyalistleri, A. Comte’un pozitivizmi, Claud Bernard’ın fizyolojist anlayışı, C. Darwin’in evrim teorisi, L. Buchner’in biyolojik materyalizmi aracılığı ile öğrenmişlerdir (İşın, 1985a, ss. 363-364).

Türk düşünce tarihinde Batı felsefesinin çok farklı problemleriyle ilgili ilk olarak sorgulama ve araştırma yapma çabasındaki önemli şahsiyet-

lerden biri Ahmet Mithat (1842-1912)'tır. Batı felsefesiyle daha önceki ilgileniş çabaları daha ziyade siyasi ihtiyaçları gidermeye yönelik özel araştırmalar şeklinde gelişmiştir. Ahmet Mithat'ın ilk zamanlarda materyalizme meyilli iken, daha sonraları idealist felsefeden yana tavır aldığı görülmüştür. O, Draper'in "Din ve Bilim Çatışması" adlı kitabını dilimize çevirmiş ve din ile ilgili İslam'a uygun düşmeyen görüşlerini tenkit etmiştir. "Tarih-i Hikmet" adlı çalışmasıyla felsefe tarihiyle ilgili bir eser kaleme almıştır. H.Z. Ülken de Ahmet Mithat'ın felsefesinin her probleminde hakikati aradığını, dinin de felsefe gibi aynı şekilde bir hakikat araştırması olduğunu belirtir. Dinler hangi hakikati araştırıyorsa mensuplarını o noktada buluşturabilir, halbuki felsefe böyle birlik sağlayamaz. Bu nedenle felsefe farklı anlayışlarla temsil edilir (Ülken, 1966a, s. 161).

Ahmet Mithat'ın bu maneviyatçı/idealist yaklaşımının karşısına Baha Tevfik (1881-1914) ve Ahmet Nebil maddeci anlayışla karşı durmuştur. Baha Tevfik ve Ahmet Nebil o günlerde moda olan materyalist Buchner ve onun "Madde ve Kuvvet" adlı eserini de Türkçeye çevirmişlerdir. Yine Ali Fuat ve Baha Tevfik'in sahibi, Baha Tevfik'in sorumlu müdürü olduğu ilk felsefe dergisi olan "Felsefe Mecmuası"nı çıkarmışlardır. Osmanlı'nın son döneminde materyalizmin yayılması ve taraftar bulmasında İctihat, Felsefe Mecmuası, Piyano, Yirminci Asırda Zekâ vb. gibi yayın organları ve bazı kuruluşlar etkili olmuşlardır.

Bu dergilerden İctihat aracılığı ile materyalizm düzenli ve sistematik bir şekilde tanıtılma ve yayılma fırsatı bulmuştur. Bu dergide Lucretius (MÖ. 96-55), Epicuros (MÖ.341-271), E. Renan (1823-1892), Darwin (1809-1882), L. Buchner (1824-1899) vb. gibi bazı pozitivist ve materyalistlerin fikirlerine, yazılarına düzenli bir şekilde yer verilmiştir (Akgün, 1988, s. 8).

Meşrutiyet döneminde materyalizmin yayılması ve benimsenmesinde yine Felsefe Mecmuası'nda (1329 R./1913) yer alan Baha Tevfik, Ahmet Nebil (Çıka (?-1945), Memduh Süleyman (1889-?), Suphi Erdem, Mehmet Necip, Naci Fikret (1894-1945), Mithat Cemal (1885-1956) gibi yazarların makaleleri de etkili olmuştur. Bu mecmua, materyalizmin yayılması ve taraftar bulmasında önemli bir rol üstlenmiştir.

Yine bu bağlamda sayılabilecek Piyano, Yirminci Asırda Zekâ mecmuaları da materyalizmin yayılmasında sistemli ve planlı bir yol takip etmişlerdir. Bu felsefe anlayışı aynı zamanda modernleşme adı altında

yayılmaya ve yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Böylesi modernleşme yaklaşımı ilk zamanlarda Abdullah Cevdet (1869-1932) tarafından savunulmuştur. O, Buchner ve Schopenhauer (1783-1860)'ı materyalizmin peygamberi kabul etmiştir (Hanoğlu, 1981, s. 25). Abdullah Cevdet'e gelinceye kadar Osmanlı'da materyalizm insan varlığının maddi temelleri üzerine yapılan bir tartışma iken, onunla modern uygarlığa ulaşmada izlenmesi gereken kapsamlı bir program haline gelmiştir. Yani materyalizm, toplumsal ilerlemeyi her yönüyle açıklayabilecek biçimlendirici bir program olmuştur. O, modern uygarlığın temelini din ve geleneğin dışında, laik bir kültüre dayandırır. Onun esas amacı özgür insan meydana getirmektir. Bunun yolu da biyolojik materyalizmdir. Biyolojik materyalizmin bir diğer özelliği de toplumsal elitler oluşturmada teorik alt-yapıya sahip olmasıdır. E. Haeckel'in bütün canlıların evrimleşme sürecinde "eşsiz gelişim" süreci ile Darwin'in "doğal seçim" teorisi A. Cevdet'e bazı insanların eğitim yoluyla seçkinleşebileceğini ve bu seçkinlerin de toplumun kalkınmasında öncülük edebileceğini düşündürmüştür (Işın, 1985a, ss. 367-368).

Abdullah Cevdet, dinin toplumsal ve pratik yönünün dinamik olduğuna vurgu yapar. Bu bağlamda Müslümanlara İslam'ın biyolojik materyalizme benzer olduğu hususunda bazı temellendirmelere giriştiği görülür (Hanoğlu, 1981, s. 135).

Meşrutiyet döneminin önemli pozitivist ve materyalistlerinden biri olarak da Beşir Fuat'ın (1852-1887) görmekteyiz (Akgün, 1988, s. 212). Beşir Fuat'ın, Diderot (1713-1784), D'Alembert (1717-1778), D'Holbach (1723-1789), Buchner'in fikirlerinden etkilendiği görülmektedir. Beşir Fuat'ı da Baha Tevfik, A. Nebil, A. Cevdet, Celal Nuri vb. düşünürler materyalist ideolojisi açısından takip etmişlerdir. Beşir Fuat'ın, felsefi düşünce açısından hem pozitivist hem de materyalist anlayışa yakın dururken, edebiyat alanında natüralist anlayışa daha yakın durduğu görülür. Yine onun A. Comte'un pozitivismine yakın olduğu söylenebilir. Bir taraftan da Buchner'in fikirlerini beğenmesi, ayrıca metafiziğe karşı olması, felsefenin bilimsel esaslar üzerine oturması gerektiğini savunması onu materyalizme yakınlaştırmaktadır. Onun ruhun bekasına inanmadığı ve birçok materyalisti çeşitli yönleriyle tanıttığı görülmektedir (Okay, 1969, s. 219).

Beşir Fuat'ın takipçisi olan Baha Tevfik ise Osmanlı'da materyalizmi yaymaya çalışan önemli isimlerden birisidir. Materyalizmi yayma faaliyet-

lerinde Suphi Erdem, Süleyman Memduh, A. Nebil, Naci Fikret, Faik Şevket vb. Baha Tevfik'in yazar arkadaşlarıdır.

Felsefe Dergisi bu alanda çıkan ilk yayın organıdır. Baha Tevfik bu felsefi çalışmalar yanında bir taraftan da felsefe dilini geliştirmeye çalışmıştır. Çünkü o felsefeye geleceğin bilimi nazarıyla bakmaktadır. O, sadece materyalist felsefeyi ve pozitif bilimlerin metotlarını savunanları filozof olarak kabul etmiştir. Ona göre felsefenin iki ilkesi olmalıdır. Bunlardan biri, iyi ve doğru düşünmek, ikincisi de düşündüğü gibi davranmaktır (Çubukçu, 1986, ss. 60-61). Baha Tevfik'in materyalist anlayışı daha ziyade -Abdullah Cevdet'te olduğu gibi- biyolojik ve evrimci materyalizmle örtüşmektedir. Baha Tevfik'in en önemli özelliği düşüncelerini halka yayması ve felsefeyi halkla buluşturmasıdır. O, İslam tasavvufundaki vahdet-i vücud anlayışına karşı vahdet-i mevcut denilen materyalist bir anlayışı savunmuştur. Baha Tevfik'in buradaki vahdet-i mevcut anlayışı pan-natüralizme tekabül eder.

Osmanlı'nın son döneminde materyalizmin tanıtılıp yayılmasında öne çıkan isimlerden biri de Suphi Ethem'dir. O aynı zamanda evrimciliği de savunur. Materyalizme hizmet eden dergilerde yazdığı yazılarla tekamülcü yazılarla birlikte materyalist fikirleri savunmuştur (Akgün, 1988, ss. 311-312; Çubukçu, 1986, s. 63).

Tevfik Fikret (1867-1915)'de bu kategoride zikredilenlerden biridir. Tarih-i Kadim adlı şiiriyle ateistliğini ilan etmiş ve materyalist Feuerbachçı bir tavırla dine karşı bir duruş sergilemiştir. Onun hümanist bir ahlaktan yana olduğunu söylemek de mümkündür. Bolay'a göre, ahlakta hümanist, nihilist, ilim anlayışında ise materyalisttir (Bolay, 1995, ss. 53-54).

Celal Nuri ise İslam ile materyalizm arasında bir ilişki kurmaya çalışmıştır. O, İslâm dininin bünyesine materyalizmin uyduğunu, İslâm'da bir eksiltme yapmak yerine, ona maddeci felsefeyi yerleştirmenin daha uygun olduğunu iddia etmiştir (Bolay, 1995, s. 166; Çetinkaya, 1999, s. 170).

Osmanlı'da materyalistler pozitivistlerden daha radikal bir anlayış ve uygulama içinde olmuşlardır. Bu anlayışlara karşı anti-materyalist tepkiler gecikmeden çok şiddetli bir şekilde kendini göstermiştir. Bunların içinde

özellikle İslamcılar, maneviyatçılar, idealistler ve hatta Türkçüler'in var olduğu görülmektedir (Toku, 1996, s. 74). Ahmet Mithat, İsmail Fenni (1855-1946), İsmail Ferid, Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, Ziya Gökalp, Ömer Ferid, M. Şemseddin, Ahmet Hamdi Akseki materyalizme karşı yazılar yazmış isimlerden bazılarıdır.

Bunlar, katı Batı yanlılarının yer aldığı bir dönemde, Batı'yı tanıyıp onlardan yararlanmak isteyen, fakat kapıları sonuna kadar açmayan yenilikçi İslamcı fikir insanlarıydı. Batı'nın ilim ve teknikteki başarılarını reddetmeyen, ancak dünya görüşü ve hayat tarzı olarak Batı'yı eleştirmekten de geri durmayan bu kişiler hem geleneksel eğitim gören hem de Batı'yı tanıyan İslamcı aydınlar grubunu teşkil etmektedir (Özervarlı, 1998, s. 35).

1.3.Spiritüalizm (Ruhçular, İslamcılar)

Osmanlı'da fikir mücadelelerinin en çetin geçtiği yüzyılın 19. yüzyıl olduğu söylenebilir. Zira bu yüzyılın Batıcı "reformcular" ile İslamcı "gelenekçiler" arasında geçen bir mücadeleye sahne olduğu görülmektedir. Bu fikir mücadelesinde bir tarafta Batıcılar, modernistler, reformistler; diğer tarafta ise İslâmcılar, ruhçular, maneviyatçılar, gelenekçiler ve muhafazakârlar yer almaktadır. Ancak Osmanlı'da bu dönemin fikir ve devlet adamlarını, iki taraftan birine tam olarak dahil etmek pek mümkün görünmemektedir (Çetinkaya, 2002, s. 65).

Osmanlı'da Tanzimat'la birlikte dünyaya bakışları, hayat felsefeleri ve yaşantıları bakımından birbirinden tamamen farklı iki nesil ortaya çıkmıştır. Bu iki nesil arasında yenilikçilik (Avrupalılaşmak) ve gelenekçilik (İslam dini üzere yaşayıp devam etme) mücadelesi bütün gücüyle devam etmiştir.

Şerif Mardin, Yeni Osmanlılar dağıldıktan sonra önderliğini Cevdet Paşa ve Şirvanîzâde Rüştü Paşa'nın yaptığı "İslamcılık" denilebilecek bir hareketin doğduğundan söz eder. Mardin'in belirttiğine göre bu hareket 1840'lardan beri genel bir "Müslümanca" tepki olarak, şekilsiz, fakat ısrarlı bir şekilde ortaya çıkmıştır. Yaklaşık bir asır sistematik ve son derece yavaş gelişmiş, kendini açık etmemeye çalışmıştır. İslamcılarının fikirlerinin odak noktası, Osmanlıların Tanzimat'la birlikte kültür benliklerini kaybetmeye başlamalarıydı. Bunu önlemenin en önemli yolu ise Tanzimat'la gizli şekilde inkâr edilen "şeriat değerlerini" tekrar Osmanlı toplumuna

geri getirmekti. Bu nedenle II. Abdülhamid zamanında kurumları ıslah politikasının yanında Panislamizm bunu ifade etmekteydi. Bu bağlamda yapılan çalışmaların Sünnî akidenin güçlenmesine vesile olduğu görülmüştür (Mardin, 1998, ss. 346-347).

S. H. Bolay'ın ifadesiyle esas "Materyalizm-Spiritüalizm mücadelesi, memleketimizde ikinci Meşrutiyetin ilânından sonra başlamıştır." Baha Tevfik ve arkadaşları, Celâl Nuri vb. gibi fikir adamları pozitivist ve materyalist ideolojiyi bir şekilde Osmanlı'ya sokmaya başlayıp da bunların yıkıcı ve zararlı etkileri iyiden iyiye görülmeye başlayınca, bunlara karşı bir tepki olarak spiritüalistlerin gayet güçlü deliller ve başarılı savunmalarla ortaya çıkmalarına zemin hazırlanmıştır. Osmanlı'nın son dönemindeki maneviyatçı (spiritüalist) düşünürlerin rakipleri artık İslam dışı dinler ve din mensupları değil, 19. yüzyılda ortaya çıkmış olan pozitivism (Bekiryazıcı, 2003, s. 272) materyalizm, ateizm, siyantizm vb. gibi felsefi düşünceler olmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde "spiritüalist" felsefenin temsilcileri arasında yer alan Ahmet Hilmi tartışmalarında salt felsefi bir nitelik taşıırken, diğerleri hem felsefi ve hem de dinî içerikli tartışmalar yapmışlardır (Bolay, 2015, ss. 190-191; Tok, 1996, s. 14).

Meşrutiyet dönemi "spiritüalist" düşünürlerin fikirlerini şöyle özetlemek mümkündür: Dinin asıl kaynaklarından öğrenilmemesi sebebiyle dinî duygular toplumda her geçen gün zayıflamaktadır. Temel kaynaklarından uzaklaşan din anlayışı da dine muhalif kişilerin hurafeleri öne sürerek dinin toplumların ilerlemesine engel olduğu tezini öne sürmelerine neden olmaktadır. İkinci Meşrutiyet "spiritüalistleri", bir yandan dini, temel kaynaklara dayalı olarak açıklamaya çalışırken, diğer yandan da aydın insanları Avrupa'daki bilimsel ve felsefi gelişmeler konusunda bilgilendirme çabasıydılar. Ferit Kam'ın *Dinî Felsefi Sohbetler*'i ve M. Şemsettin'in *Felsefe Dersleri* bu hedef doğrultusunda yapılan çalışmalardan bazılarıdır (Bolay, 2015, ss. 42-43; Mardin, 1998, s. 281).

Meşrutiyet döneminde spiritüalist akım, materyalizme ve pozitivism bir reaksiyon olarak doğmuştur. Bu devirde "Allah'ın varlığını ispat/İsbât-ı Vâcib" konusunda yazılan eserlerin büyük bir çoğunluğu İslâm dünyasına dışarıdan ithal edilmiştir. Bu çalışmaların ekserisi Allah'ın varlığını reddeden felsefi anlayışlara karşı çıkmaya yönelik çalışmalardır.

Felsefeyi “Varlığın İlmi” olarak kabul eden Ahmet Hilmi’nin felsefeyi metafizik bir alana kaydırduğu görülürken, onun hakikat arayışında İslâm dünyasının, Batı’nın ve tasavvufi hareketlerin izleri bulunmaktadır. Bu bağlamda öne sürdüğü düşüncelerin merkezinde mutlak “varlığın tevhidi” prensibini görmek mümkündür. Onun bu tevhidi felsefesini “Amak-ı Hayal (Hayellerin Derinlikleri)” adlı felsefi romanında aşama aşama görmek mümkündür (Ahmet Hilmi, 1971). Ahmet Hilmi mutlak varlığın birliği, eşsiz ve emsalsizliği noktasında tavizsiz biçimde, ateizm ve materyalizm gibi felsefi ekollerin metafizik karşısındaki eksikliğini temellendirme gayretinde olmuştur. O günün tartışılan problemlerine İslâmî bir bakış sunulması noktasında önemli çözümler üretmiştir (Ülken, 1966b, ss. 471-473).

Ahmet Hilmi, diğer arkadaşları gibi materyalizmin ve özellikle de monist materyalizmin temsilcileri olan başta Haeckel (1834-1919) ve Le Dantec’nin görüşlerini tenkit etmiştir. Dolayısıyla eleştirileri Baha Tevfik’i de içine aldığından Baha Tevfik’in karşısındaki Rıza Tevfik’in yerini artık Ahmet Hilmi almış oluyordu. Ahmet Hilmi’nin pozitivist spiritüalist bir bakış açısıyla eleştirmesi, bu akımın ülkemizde ciddiye alınabilecek ilk eleştirisiydi (Bolay, 1995, s. 233, 2015, s. 1956).

Ahmet Hilmi ile aynı konularda çalışan İsmail Fennî (1855-1946), çağdaş Batı felsefesindeki araştırmalarıyla eski vahdet-i vücut fikirlerini canlandırmıştır (Ülken, 1966b, s. 475 vd.). Ülken’in “vahdet-i vücutçu ve modernist İslâm filozofu” olarak tanımladığı İsmail Fennî, metafizik sistemin, ilmin sınırlarını genişlettiğini, bir takım inkâr edemediğimiz olağanüstü halleri bu şekilde açıklayabildiğimizi belirtmekte ve pozitivist çok mutedil bir şekilde tenkit etmektedir. O pozitivist felsefenin köklerinin deneycilik ve duyuculuktan geldiğini, bu anlayışın ilmin sınırlarını daralttığını, bu şekilde olayların mahiyetine inmenin imkânsız olduğunu, pozitivistin ölçülü bir felsefe olarak işe yarıyor olsa da felsefi düşüncenin onu aşmak ve metafizik bir düşünce olmak zorunda olduğunu belirtir. H.Z.Ülken’e göre; “tahlillerinin objektifliği bakımından İsmail Fennî, meslektaş ve fikir arkadaşı Ahmet Hilmi’den daha ölçülü ve daha güçlü görünmektedir. Buna karşılık Ahmet Hilmi eklektisizme yanaştığı halde, İsmail Fennî sistematik olarak “panteist” kalmıştır” (Ülken, 1966b, s. 484). Ülken, İsmail Fennî’nin kesin olarak panteist olduğunu belirtir. Bu

belirlemeden sonra da İsmail Fennî'nin Batı Panteizmi ile İslâm "Vucdiyyun"u arasında fark gördüğünden söz eder. Onun felsefesini de inancından çıkardığını, "Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali" adlı eserine de Allah'ın varlığını ispatlama ile başladığını ifade eder (Ülken, 1966b, ss. 478-479). İsmail Fennî ise "Vahdet-i Vücûd ve İbni Arabî" adlı eserinin mukaddimesinde Vahdet-i Vücûd meselesinin gereği gibi araştırılmadığını, bu nedenle bu anlayışın panteizm olarak bilindiğini belirtir. Taftazanî, İbni Teymiye ve Aliyyu'l- Kârî gibi bazı meşhur alimlerin de konuyla ilgili uygun olmayan akıl yürütmeler ve boş isnatlarda bulunduklarını söyler (Fenni, 1997, s. 7). Panteizm ile Vahdet-i Vücûd arasındaki farklar için de kitabında ayrı bir bölüme yer vermiştir (Erdem, 2018, s. 99 vd.; Fenni, 1997, ss. 65-104).

Cumhuriyet dönemi spiritüalist düşüncesinde de oldukça etkili olan İsmail Fennî, Ahmet Hilmi'den sonra 1928'de yayınladığı "Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlali" isimli çalışmasıyla materyalist düşüncüyü dinî, ilmi ve felsefi bakış açılarıyla etkili şekilde eleştiriye tabi tutmuştur. Bu eleştiriler her ne kadar çoğunlukla Buchner'in fikirlerine yönelik olsa da monizm, pozitivizm ve tekamülcü sistemleri de eleştirip reddetmekten geri durmamıştır (Bolay, 2015, s. 1903).

Ferit Kam (1864-1949) da "spiritüalist" akımın içinde her iki dönemde fikirleriyle etkili olan bir diğer düşünürümüzdür. O, mevcudatta daima tecelli eden hakikatin ruh olduğunu savunur. Ona göre, ruh üzerinde yapılan araştırmalar, bir şeyin gölgesi üzerinde yapılan araştırmalar gibidir. Bu tür araştırmalar bir şeyin mahiyeti hakkında bilgi vermez. Bu nedenle de ruhun mahiyeti hiçbir zaman bilinemez. Onun hakikatini bilemiyoruz diye onu inkâr etmemiz de gerekmez. Ferid Kam'a göre, eşyada eşyanın görüntüsünden başka bir şey göremeyenler gibi materyalistler de eşyada tecelli eden hakikatin ruh olduğunu göremezler. Bu nedenle de onu inkâr ederler (Toku, 1996, ss. 178-179). Ferit Kam, "Dini Felsefi Sohbetler" adlı eserinde 8 sohbetten söz eder. Bu sohbetler; Kur'an, din, yaratılış, âlemin nizamı, madde, yaratıcının mahiyeti ve hakikati, ölüm, ölüm sonrası, inkarcılar vb. gibi konular üzerinedir. Özellikle Dozy vb. nin görüşleri de sorgulanmaya çalışılmaktadır.

Hem Meşrutiyet dönemi hem de Cumhuriyet döneminde spiritüalist düşüncenin fikirlerini benimseyip savunanlar arasında Mehmet Ali Ayni

(1868-1945), Mehmet Akif Ersoy (1873-1936), İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Ahmet Naim, M. Şemseddin Günaltay vb. sayılabilir.

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi ilim ve fikir adamlarımız Batı düşüncesini bu belirtilenler dışındaki diğer fikir akımları yönünden de takip etmişlerdir. Onlar sadece takiple yetinmemişler, aynı zamanda onları değerlendirip eleştirebilmişlerdir. Felsefeyle ilişkileri sadece Batı felsefesiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda İslâm felsefesi de ilgi alanları içinde yer almıştır.

Burada sözünü ettiğimiz felsefi anlayışlar, yalnızca kendi dönemlerini etkilememiş, aynı zamanda Cumhuriyet dönemini, hatta günümüz Türkiye'sini de etkilemişler, varlıklarını, günümüze kadar farklı felsefi ve siyasi düzlemlerde sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla Osmanlı'nın son dönemi iyi anlaşılmadığı takdirde Türkiye'nin bugünkü fikrî ve siyasi arka planının tam olarak anlayabilmek de mümkün olmayacaktır.

2. Cumhuriyet Dönemi

Osmanlı'nın son döneminde öne çıkan fikri tartışmalardan özellikle insan-toplum, siyaset-devlet, ahlak-değerler, birey-tarih, dil ve dine dair düşünceler, Cumhuriyet dönemine de ışık tutmuştur (Bekiryazıcı, 2003, s. 276). Cumhuriyet'in ilham kaynağı Osmanlı tarihi, özellikle de Tanzimat ve Meşrutiyet dönemindeki fikir akımları olmuştur. Cumhuriyet, bu yoğun tartışmaların sonrasında ve Batıcılığın yıldızının parladığı bir dönemde kurulmuştur. Cumhuriyet'i kuranlar o zamanlar tartışılan üç siyaset tarzından Osmanlıcılığı uygulanması imkânsız olduğu için, İslamcılığı da Batının tepkisini çekeceği için terk etmişlerdir. Türkçülüğü de bu fikir akımını savunanların ön gördüğü gibi değil de Batı düşüncesiyle bütünleştirerek benimsemişlerdir. Cumhuriyet'in kurumlarının oluşmasında Abdullâh Cevdet, Ağaoğlu Ahmet vb. gibi Batıcı aydınlar oldukça etkili olmuşlardır. Cumhuriyet'in kurulmasından sonra iktidara gelen Batıcı ekip, düşüncelerini hayata geçirmek için yoğun bir çaba göstermiş, muhaliflerinin siyasi ve fikri cabalarını çeşitli yasal düzenlemelerle kapsamlı bir şekilde kısıtlamışlardır.

Bu yeni dönemde “geçmiş” düşman ilan edilmiş, onunla olan bağlar koparılmış, Osmanlı'nın borçları dışındaki hiçbir değerine sahip çıkılmamıştır. İş daha da ileriye götürülerek İslâmî değerler yerine yeni değerler

konulmaya çalışılmıştır (Çelebi, 1999, s. XVII). Bu dönemlerin Batı kültür değerleriyle şekillenmesi, Cumhuriyet'e de aynı doğrultuda yön vermiştir. Daha da önemlisi, Osmanlı'da Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri genç Cumhuriyet ile Batı arasında geçiş vazifesi görmüştür. Bu nedenle Batı kaynaklı kurumların giderek devlet ve toplum yapısında etkili olmalarına paralel olarak, Batı düşünce yapısında oluşan felsefe akımları -Osmanlı'nın son döneminde olduğu gibi- Türkiye'de Cumhuriyet döneminde de taraftar bulmuşlardır. Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde benimsenen yaklaşımlar ve etkili olan felsefelerin, Türkiye'nin siyasi, sosyal ve kültürel yönetimine bağlı olarak zaman ve zemine göre değişen bir özellik gösterdiğinden söz edilebilir. Bu yaklaşımlar arasında aydınlanmacılık, pozitivism, materyalizm, sosyal Darwinizm, spiritualizm, fenomenoloji, yeni ontoloji, analitik felsefe, hümanizm vb. sayılabilir. Bunlardan en etkili olduğunu düşündüklerimize temas edebiliriz.

2.1. Aydınlanmacılık

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Türkiye'de siyasi, sosyal, ekonomik, bilimsel vb. konularda olduğu gibi felsefe alanında da batılılaşma ve aydınlanma birlikteliği ön plana çıkmış vaziyette idi. Mustafa Kemal Atatürk'ün himayesindeki hükümet, Batı düşüncesi ve bilimin önemini vurgulayarak modern bir Türkiye'nin inşasına odaklanmış bir durumda idi. Bu anlayışta öne çıkan ana fikir ise akli ve bilimi esas alan aydınlanmacılıktır. Aslında bu anlayış Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde de Osmanlı'da varlığını göstermeye başlamıştı ama asıl dinamizmini ve atağını Cumhuriyet döneminde yapmıştır.

Aydınlanma, genel olarak, insan aklını ve bilimi esas alarak, kültürel ve değerler dünyasını akıl aracılığıyla kurmaya çalışan, insanın menşei, yeteneklerini ve haklarını tabiat temelli açıklayan, benzer şekilde hukukun, devletin menşei, organları ve yapısı hakkındaki temellendirmeleri de akıl ve tabiat esasına göre yapan, Rousseau, Voltaire, Montesquieu vb. gibi düşünürlerin fikirlerini esas alan ve daha ziyade 17. ve 18. yüzyıla ait olan bir anlayıştır. Bu düşüncenin tarihine baktığımızda M.Ö. V. yüzyıla kadar geriye gider. MÖ. V. yüzyılda Sofistlerin ortaya koymak istedikleri kültür çevresine “Yunan Tenevvür Devri (Yunan Aydınlanması Çağı)” denilmiştir. Bu devrin bir benzerini de 17. ve 18. yüzyılda Avrupa'da gör-

mekteyiz. Bu fikir akımına da “tenevvür (aydınlanma)” hareketi denilmiştir.

17. ve 18. yüzyıl tenevvür/aydınlanma akımı için karakteristik olan yön, ananeye, örf ve âdete, geleneklere karşı duruştur. Bunlara göre, bir takım değişmez ve mutlak değerlerden bahsedilemez (Erdem, 2017, ss. 165-166). Dolayısıyla Batı Avrupa'nın Aydınlanma değerlerini esas alan bu düşünce akışı, insan aklının rehberliğini, bilimsel düşünceyi, laikliği ve bireysel özgürlükleri vurgulamaktadır. Cumhuriyet döneminde aydınlanmacı düşünce, Türkiye'nin modernleşme sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Bu anlayış insanlar için evrensel haklar, özgürlükler ve adalet gibi değerler üzerine inşa edilen özgür bir toplumun hedeflendiği düşünce sistemidir. Ayrıca, dinî yapının sorgulanması, sekülerleşme ve demokratik değerler de aydınlanmacı düşüncenin önemli bir özelliğidir.

1923'te Cumhuriyet'i ilan eden irade ve kurtuluş savaşının kahramanlarının ekseriyeti aynı zamanda aydınlanmacı düşüncesinin temsilcileriydi. Başta Mustafa Kemal (1881-1938), İsmet İnönü (1884-1973), Falih Rıfkı Atay (1893-1971), Ahmet Ağaoğlu (1869-1936) vb. aydınlanmacı zihniyetle yetişmiş, yetiştirilmiş kimselerdi. Bunlar Batı değerlerini benimsemiş akılcılıktan, bilimcilikten, laiklikten yanaydılar. Türkiye'nin bir an önce kalkınmasını, çağdaşlaşmasını istiyorlardı (Kaynarca, 2002, s. 17). Bu nedenle Cumhuriyet döneminde ilk gelenekleşen felsefe akımının aydınlanmacı felsefe olduğu söylenebilir.

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde modernleşme faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde önemli fikir katkısı olanlardan biri de Namık Kemal (1840-1888)'dir. Namık Kemal, insanın özgür bir varlık olarak yaratıldığını, aklı ile hareket ederek tabii haklarını savunması gerektiğini, hak, hukuk ve ahlakın ancak kitap ve sünnetten alınan hükümlerle öğrenilebileceğini savunmakla diğer aydınlanmacılardan ayrılmaktadır. Çünkü genel olarak aydınlanmacılar aklın her şeyin kaynağı olduğu, tabii hukukun da kaynağının akıl olduğu görüşündedirler. O, halk egemenliği fikrini, Rousseau'dan alırken, onun sözleşme anlayışı J. Locke'un sözleşme anlayışına daha yakın durmaktadır. Kuvvetler ayrılığı düşüncesini ise Montesquieu'den almıştır. Namık Kemal'in devletle ilgili kullandığı “manevi şahsiyet” anlayışını da Rousseau'nun “manevi ve kolektif birlik” anlayışından aldığı söylenebilir (Çubukçu, 1986, ss. 36-38).

Cumhuriyet dönemi felsefe tarihçilerinden Macit Gökberk ise Aydınlanma düşüncesini Cumhuriyet Türkiye'si için tek kurtuluş yolu olarak görmüştür. O hem düşüncelerini hem de toplumla ilgili sorunları aydınlanma anlayışıyla ele almayı da tek çözüm yolu olarak düşünür (Gökberk, 1997, ss. 52-53).

M. Gökberk'e göre esas aydınlanma, düşünme ve değerlendirmenin geleneklere bağlı olmaktan kurtulup insanın kendi akli ve yapmış olduğu deney ve gözlemler ile hayatını aydınlatmaya girişmesidir. Aydınlanmanın getirdiği bilgi demokrasisi, kültür değerlerinin herkese ulaşması gerektiği anlayışı, milli dillerin aynı zamanda kültür dili olmalarını da zorunlu kılmıştır (Gökberk, 1948, ss. 11-16,35).

M. Gökberk'e göre, Osmanlı'da geride bırakılan hayat planı, varlığını öteki dünyaya göre planlıyordu. Öbür dünya değer ölçüsü olunca, bu dünyadaki hayat da bir gölge hayat oluyor, asıl gerçek hayat olmaktan uzaklaşıyordu. Yeni kabul edilen hayat planına göre, Cumhuriyet dönemi anlayışındaki insanın anayurdu artık dünyadır. Bu dönemin insanı dünyanın bütün nimetlerinden faydalanmak ister. O hep daha fazlasını, daha iyisini ister. İnsan dünyada hayatın tadını çıkarabilmek için, onu kendisine uydurmaya, kendisine göre düzeltmeye çalışır. Böylesi bir varlık ortamında insan sadece bir örnek değil; daha fazlasıdır. O, artık bağımsız bir kişidir. Onun bu dünyasında Tanrı bile onun kişiliği için engel teşkil eder (Gökberk, 1997, ss. 44-46). Bilindiği üzere Orta Çağ'da toplumsal birlik, din ve ümmet esastır. M. Gökberk'e göre Tanzimat, Avrupa'da olduğu gibi, ümmet birliğinden ayrılıp millet birliği olarak gelişmemizin başlangıcıdır. Cumhuriyet dönemi ise bizzat uygulandığı zaman ve coğrafyadır. İmparatorluğu taşıyan toplum, millet olma isteğini ağırdan almış, Atatürk ise bu işi hızlandırmıştır (Gökberk, 1997, ss. 105-106). Osmanlı'nın yıkılma nedenlerinden biri de azınlıklardaki ulusçuluk fikir ve hareketleridir. Aydınlanmacılık, Cumhuriyet toplumunda ve felsefe çevrelerinde geniş ve uzun süre etkili olmuş ve hala da olmaya devam etmektedir.

2.2.Pozitivizm

Pozitivizm, en genel manada, ancak pozitif olarak bilineni, varlığı pozitif olarak tespit edilebileni kabul eden, her türlü düşünce sistemini, bu esas üzerinde temellendirmeye çalışan; pozitif olarak kabul edemediği her ne varsa, onu da metafizik diyerek reddeden görüşün genel adıdır.

Yani duyuları aşan, metafiziğe giden düşünüşe karşı olan ve duyu verilerine, deneye dayanan anlayıştır (Erdem, 2021, s. 101). Dolayısıyla o bilimsel bilgiyi tek gerçek ve geçerli bilgi saymaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bilginin kaynağı ve imkânı insan şuurunca algılanabilen nesnelere ve olgulara bağlıdır. Metafizik ve teolojik düşünceler deney dünyasında karşılığı olmadığı için anlamsızdırlar.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde de pozitivist düşünce, bilimsel yöntemler ve deneylerin önemini vurgulayan bir yaklaşımdır. Pozitivizm, daha önce de belirttiğimiz gibi özellikle Batı'da 19. yüzyılda A.Comte tarafından kurgulanmış bir düşünce sistemidir. Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'ye bu akım, Batı'dan gelen tesirlerle birlikte girmiştir.

Pozitivist düşüncenin esası, bilimin ve doğa bilimlerinin yöntemlerinin, gerçeği incelemek ve araştırmacılar için en güvenilir ve geçerli yol olduğunu savunmaktır. Deney ve gözlem yapma, nesnel veri toplama ve analiz etme, mantık yürütme ve doğa yasalarını keşfetme, pozitivist düşüncenin temel ilkeleridir. Bu yaklaşım, metafizik ve spekülatif tutumu reddeder ve somut, ölçülebilir temele dayalı bilgiyi önceler.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde pozitivist düşüncenin aydınlanmacılıktan sonra en etkili felsefi yaklaşım olduğu görülür. Sadece felsefede değil bilimde, siyasette, hatta ekonomik ve sosyal hayatta ve daha birçok alanda pratik ve daha kolay anlaşılması, merkezine akıl ve bilimi koymuş olması sebebiyle çok sayıda temsilcisi bulunan bir anlayıştır. Ayrıca pozitivizm, felsefi ve bilimsel bir yaklaşım tarzıdır. Bundan dolayı da hem Avrupa'da hem de ülkemizde etkisini sürdürmektedir.

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde önemli pozitivistler arasında; Ziya Gökalp, Şemsettin Günaltay, İsmail Baltacıoğlu, Halil Nimetullah Öztürk vb. gibi isimler öne çıkmaktadır.

Bir yazar, düşünür ve siyasetçi olarak Ziya Gökalp, pozitivist düşüncenin etkili isimlerinden biridir. Çünkü bilimsel ve öğretim yöntemlerini kullanarak toplumun gelişim sürecini açıklamaya çalışmış ve belli bir doğrultuda milliyetçilik düşüncesini geliştirmiştir (Gökalp, 1970, s. 185 vd., 1976, s. 1 vd.).

Bir yazar ve siyasetçi olan Şemsettin Günaltay da pozitivist düşüncenin önemli savunucularından biridir. O da bilim ve mantıkla uyumlu bir

İslam anlayışını benimsemiş ve toplumsal değişim için bilimsel bir yol takip edilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır.

Halil Nimetullah Öztürk (1880-1957) felsefe kelimesinin nereden geldiğini ve hangi anlama geldiğini kendisince açıkladıktan sonra şöyle bir felsefe tanımı yapmıştır: “Felsefe, kâinatın en son açıklamasından başka bir şey değildir” (Öztürk, 2011, s. 150). Bir de dönemin bilim-felsefe anlayışı olan pozitivismle doğrudan ilişkili şöyle bir tanım yapmıştır: “Felsefe esasen nefis-i natikanın incelenmesi ve araştırılmasıdır” (Öztürk, 2011, s. 150). Zira pozitivismde kâinatın en son açıklamasını yapmak gibi bir kaygı yoktur. Bu nedenle pozitivism duyularla algılanmayan ve deneyle doğrulanmayan hiçbir şeyi araştırma konusu yapmaz.

Halil Nimetullah’a göre, filozoflar tabiat ve toplumun ayrılığını sezmekle beraber bunları tek bir nedene bağlamak yolunu tutmuşlardır. Halbuki A. Comte bunun aksini söylemektedir. Comte’a göre, fenomenlerin hepsinin aynı ilkeye bağlanması imkânsızdır. Bu açıdan bakıldığında pozitif felsefenin amacı bilimler ve onların yöntemleridir. Çünkü hiçbir pozitif bilim ilk neden problemiyle ilgilenmez (Comte, 2019, s. 73 vd.).

Halil Nimetullah, büyük bir gayretle pozitivismin tanıtımını yapan ve savunuculuğunu üstlenen bir Cumhuriyet aydınıdır. Onun felsefi çözümleri tıpkı Ziya Gökalp’te olduğu gibi pozitivismde yer alan toplum kavramına yüklenen anlam etrafında şekillenmiştir.

Pozitivist düşünce, bilimsel yöntemlerin ve mantığın önemini vurgulayarak Türk düşüncesinde oldukça etkili olmuştur. Zira pozitif tabiat bilimleri bilimsel düşünceyle sıkı bir ilişki içindedir. Bilimin ve bilimselliğin bu kadar benimsenir olması onu bir çeşit kült haline getirmiş ve pozitivismin pratikle olan ilişkisinde belirleyici olmuştur. Pozitivismin, hem bilimsel disiplinler arasında yaptığı sınıflamada önceliği toplumsal bilimlere vermesi, hem de bir sosyoloji hareketi halinde gelişmesi, önce Osmanlı aydınlarının beklentilerine, daha sonra da Cumhuriyet döneminde toplumun beklentilerine kısa vadeli cevap niteliğindedir. Özellikle felsefe siyaset ilişkisi konusundaki önerileriyle tam bir yol gösterici olmuştur (Işın, 1985b, s. 354).

Pozitivismin Cumhuriyet dönemi modernleşmesine biri kültür sürecinin laikleşmesi, diğeri siyasi olmak üzere iki açıdan önemli etkisi olmuş-

tur. Birinci etkide sezginin yerine aklın geçirilmesiyle manevi karakterli geleneksel kültür değişik açılardan eleştiriye maruz kalmıştır. Siyaset alanında ise başarısız olan geleneksel siyasi kadrolar yerine bürokrasinin rasyonel kalıplara sokulması ve siyasi açıdan bu yeni bürokrat kadroların devletçi ideolojiyi kendilerine eksen yapması pozitivist felsefenin etkisiyle olmuştur.

Pozitivist düşünce gerçeğin araştırılmasında bilimi öncelemektedir. Aslında pozitivism bir düşünce akımı olmaktan ziyade, bir usul, bir yol yordam, yöntem belirlemesi olarak bu dönemde ortaya çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle, o dönemin insanının bilincini, bilimin ulaştığı hedefler doğrultusunda disipline etmiştir. Hala itibar görmesinin ve revaçta olmasının nedeni de bu özelliğini korumasına dayanmaktadır (Işın, 1985b, s. 362).

Bugün özellikle tıp ve tabii bilimler alanında daha etkili olmakla beraber, pozitivismin felsefe bölümlerinde bir bilim felsefesi ve bilimsel felsefe problemi olarak devam ettirildiğini görmekteyiz. Mesela Viyana Çevresi filozoflarından ve bilimsel felsefenin kurucularından biri olan H.Reichenbach (Erdem, 2021, s. 113), 1933'ten itibaren İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümünde dersler vermeye başlamıştır. 1936 yılında ise bu sefer diğer Alman pozitivist Ernest Von Aster'i ve 1944'te de W. Kranz'ı görüyoruz. Macit Gökberk, Vehbe Eralp, Nusret Hızır vb. de bunların derslerini tercüme eden felsefecilerdir. A.Comte bile pozitivismi sistemleştirirken felsefenin pozitifleşmesi gerektiğini savunmuştur.

Bilimsel çalışmalardaki olgucu ve nesnel tutum, nesnel olanı, gözlemlenebilen ve araştırabileni esas almaktadır. Böylesi bir yaklaşım tarzı aynı zamanda tabiat bilimleri için de kullanılmaktadır. Tabiat bilimlerinin olumlu bütün özellikleri aynı şekilde pozitif bilim ifadesinde de saklı bulunmaktadır. Kısacası pozitivism, felsefi ve bilimsel bir yöntem olması ve aynı zamanda bir ideoloji haline getirilmek istenmesi sebebiyle bütün alanlarda etkili olmuş ve olmaya da devam etmektedir.

2.3.Materyalizm

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde materyalist düşünce, Batı düşüncesinin etkileriyle birlikte gelmiştir. İlk defa 1880'li yıllarda Osmanlı'nın

hayatına girmiş, II. Meşrutiyet'in ilanı ile ilk evresini tamamlamıştır. Yani Batı'da bilimsel yöntemlerin bilimin merkezine alındığı dönemde gelişmiştir. Materyalist düşüncenin esası, gerçeklik ve maddi dünyayı muhafaza, kavrayış ve yeniden anlamlandırma üzerine kurulmuştur. Materyalistler, evreni ve insan davranışlarını fiziksel, sebep-sonuç ilişkileri ve maddi etkileşimleri geçerli ve anlamlı bir bilgi sayarlar. Bu düşünce sistemi, her türlü metafizik ve doğaüstü açıklamaları reddeder ve bilimsel yöntem olarak deneyi önemser.

Dolayısıyla Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde materyalist düşünce, bilimsel yöntemleri ve pozitif tabiat bilimlerini esas alan bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlayışa göre, gözlemlenebilir ve ölçülebilir maddi gerçekliğe dayalı şeyler insan düşüncesinin temeli olabilir. Materyalistler, doğal fenomenler, insan davranışlarını ve toplumsal olguları ve sebep-sonuç ilişkileri üzerinden çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Metafizik ve doğaüstü açıklamalara karşı çıkarlar ve bilimsel yöntemleri önemserler.

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde materyalist düşüncenin etkili isimleri arasında Nazım Hikmet, Hikmet Kıvılcımlı, Sebahattin Ali, Eşref Edip, Hüseyin Cahit vb. gibi isimler zikredilebilir. Bunlardan Hikmet Kıvılcımlı (1902-1971), materyalist düşüncenin önemli Marksist düşünürü ve siyasetçisidir. Marksizm'i Türkiye'ye tanıtan ve Marksist teorinin yerleştirilmesine önemli katkılar sağlayan Kıvılcımlı'nın, 1921 yılında kurulan Türkiye Komünist Partisi'nin (TKP) kurucu üyelerinden biri olduğu bilinmektedir. Kıvılcımlı, sınıf arkadaşı Fahreddin Kerim Gökay'ın ricası üzerine İstanbul'un Fethi'nin 500. Yılı kutlamaları için yazdığı "Fetih ve Medeniyet" adlı kitabında İstanbul'un fethinin Akdeniz ve Avrupa'ya medeniyeti getiren olaylardan biri olduğunu iddia etmiştir. Hakkında birçok dava bulunan Kıvılcımlı 27 Mayıs Askerî Darbesi sonrasında kendi hakkındaki açılan davaların düşmesi sonucunda siyaset sahnesinde daha görünür olmuştur.

Hikmet Kıvılcımlı'nın Türk düşünce tarihi ile ilgili Türkiye'ye uygun bir komünizm teorisi ve pratiği oluşturmayı hedeflediği ve aynı zamanda kendi tarih tezini oluşturmaya giriştiği görülür. Ona göre medeniyet geliştikçe devlet ve iktidarlar halklarına karşı daha acımasız bir tutum sergilerler. Tarih yazımına dair özgün fikirlerinin olduğu görülen Kıvılcımlı,

Amerikalı sosyolog ve tarihçi Immanuel Wallerstein'ın Dünya Sistemi Teorisi'ne benzer bir tarih anlayışı geliştirmiştir. Marksist tarih yaklaşımına uygun biçimde tarihin temelini üretime dayandığını iddia eder. Aynı zamanda üretim kavramına, tarih, coğrafya ve insan da üretimin bir parçası olarak katılmalıdır. Yine Materyalist ve Marksist anlayışa uygun biçimde tarihte hiçbir tesadüfün olmadığını, tam bir determinizmin hâkim olduğunu belirtmiştir (Benhür & Aktan, 2021).

Nâzım Hikmet Ran da materyalist düşüncenin önemli şair ve yazarlarındandır. Eserlerinde toplumsal meseleleri ve insanın maddi dünyasında varoluşunu ele almıştır.

Yazar Sabahattin Ali materyalist düşüncenin bir başka etkili ismi olarak görülmektedir. Eserlerinde insanların maddi hayatına dair düşüncelere yer vermektedir.

Batı düşüncesini tanıtan ve yaygınlaştıran bir düşünce lideri olarak tanınan düşünür ve yazar Eşref Edip de Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde materyalist düşüncenin önemli temsilcilerinden biridir.

Türk gazeteci ve yazarı Hüseyin Cahit Yalçın da pozitivist ve materyalist düşünceyi benimsemiştir. Bilimsel düşünmeye önem vermiş ve eleştirel düşünceyi teşvik etmiştir.

Bu isimler, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde materyalist düşüncenin oluşturulmasına ve kullanılmasına örnek teşkil etmektedir. Materyalist düşünce, bilimsel yöntemlerin ve gerçekliğin vurgulandığı bir yaklaşım olarak Türk düşüncesinde oldukça etkili olmuştur. Daha önce de bazı niteliklerini belirttiğimiz materyalizmi karakterize eden özelliklerden bazılarını Ahmet Hilmi şöyle dile getirmektedir: Yaratıcıyı inkar etmesi, varlık âleminde madde ve kuvveti esas alması, bunların ezeli ve ebedi olduklarını savunması, tabiatın ezeli ve ebedi olan kendi kanunlarıyla idare edildiğine inanması, insandaki zeka ve idrakin tamamen insan tecrübesinin sonucu olduğunu, aklın Allah vergisi değil de tabiatın bir ürünü olduğunu, insanın da aynı durumda olup tabiat kanunlarının hüküm ve tesiri altında bulunduğunu ileri sürer (Ahmet Hilmi, 1999, ss. 21-22; Ülken, 1981). Bu özellikler Materyalizmin ne olduğunu yeterince açıklamaktadır. Ancak, bilimin insan ve toplum hayatının şartlarını değiştirici özelliği onun kolay kavranması ve kabullenilmesine sebep olduğu bilinmektedir.

Bu sebeple ilk zamanlarında materyalizm de Osmanlı aydını için böyle bir vasat oluşturmıştır. Ona yeni bir yaklaşım, yeni bir uygarlık sunmuştur. Bu sayede dokunulmaz olduğu kabul edilen birçok konuya dokunulmuş, eleştirilmeye başlanmış, modern düşünce akımları pratikleştirilerek algılanma ve kabullenme işi materyalizm için de uygulanmıştır. Madde-ruh, bilim-din vb. gibi karşıt kutuplu problemlere, inandırma düzeyi yüksek, yorum açısı geniş bir materyalist anlayışla çözüm getirme isteği, aydınlar arasında materyalizmi benimseme noktasına gelmiştir. Osmanlı aydını bir çeşit kendini Orta çağ karanlığından kurtarıp çağdaş uygarlığın aydınlığında bulduğu algısına kapılmıştır (Işın, 1985a, s. 370).

Bu anlayış daha da ivme kazanmış ve genişlemiş hali ile Cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürmüştür. Mesela esas materyalizme dayanan Enerjetizm, Konya Felsefe Okulu olarak da şöhret bulmuştur. Bu okulun fikir insanları Naci Fikret (1891-1945) ve Namdar Rahmi Karatay (1896-1944)'dır. Naci Fikret "Kevnî ve Fikrî Tekâmül" adlı yazısında "Her şey değişiyor. Marc Aurele'den beri bilinen bu hakikat, Darwin ve Lamarck'a gelinceye kadar şairane bir düşünce idi. Onlar bu fikri ilim haline getirdiler" diyor (Fikret, 1925). Esas itibarıyla enerjetizm, Alman düşünürü W. Ostwald (1853-1938) tarafından savunulmuştur. Enerjetizm Konya Felsefe Okulu da onu bir felsefe anlayışı haline getirmiş, enerjiyi her türlü varlığın ana esası, ilkesi olarak kabul ederek materyalist bir felsefe anlayışı ortaya koymuştur.

Onlara göre maddi ve manevi bütün evrenin biricik ilmi, ilkesi enerjidir. Ruh bile hayat gibi enerjinin özel bir şeklinden ibarettir. Neticede "Carnot" prensibini fizik, kimya, biyolojik olaylar ve hayata, ruhi ve sosyal olaylara uygulayarak sosyolojik, psikolojik, estetik ve ahlaki alanlara çözümler aranmaya çalışılmıştır. Bu anlayışa göre insanın ruhi ve zihni olayları, her şey bir enerji değişiminden ibarettir (Erdem, 2016, s. 149; Muşta, 1990; Ülken, 1966b, ss. 690-704).

Burada dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de materyalist düşüncenin ait olduğunu belirttiğimiz özelliklerle yetinmemesidir. Onun hüküm sürdüğü coğrafyada aynı zamanda farklı felsefe akımlarının ve düşüncelerinin de yer alacağı hiçbir zaman unutulmamalıdır. Materyalist anlayışın tabii sonucu olarak Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde, özellikle

1960'lı yıllardan itibaren sol ideolojiler, sosyalizm ve komünizm düşüncesi oldukça etkili olmuştur.

Neticede materyalizm temelli sosyalizm, sosyal Darwinizm Türk toplumunda oldukça etkili olmuş, sosyalizmin iktisadi ve siyasi özellikleri hakkında felsefe dışı alanlarda da çeşitli yayınlar yapılmıştır. H.Z. Ülken'in Tarihi Maddeciliğe Reddiye kitabı bir kenara bırakılırsa, akademik felsefe çevrelerinde felsefi bir temelde materyalizm hakkında yapılan çalışmalar çok sınırlı kalmıştır.

2.4. Sosyal Darwinizm

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde Darwinizm düşüncesi, 19. yüzyıl İngiliz tabiat bilimci Charles Darwin (1809-1882)'in evrim teorisi olarak bilinen anlayışının toplumlar ve insanlar üzerinde uygulanışının bir neticesidir.

Darwin, tabiata dair yaptığı gözlemler neticesinde biyolojik evrim fikrine ulaşarak bunu da doğal seçim adıyla dile getirmiştir. Doğal seçim de Herbert Spencer'in "en güçlü olanın ayakta kalması" düşüncesi ve Thomas Robert Malthus'un "Nüfus Teorisi" ile ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda, Darwin'in evrim anlayışının sosyal alana uygulanarak genişletilmesi fikri sosyal Darwinizm'i ortaya çıkarmıştır. Bu kavram, organizmalar arasında var olan rekabet sonucunda çevreye uyum sağlayarak ayakta kalabilenin varlığını sürdürebilmesi gibi birey, toplum ve uluslararası rekabette de var olma mücadelesini kazananın varlığını devam ettirebildiği sosyal evrim sürecini ifade eder. Sosyal Darwinizm, var olmak için mücadele anlayışının toplumsal hayata yansıtılmasıdır. Bu teorinin, ekonomik düzlemde liberalizmin mottosu olan "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" anlayışı için; toplumsal ve siyasi düzlemde ise ırkçı ve emperyalist düşüncelere dayanak oluşturmak için kullanıldığı görülmektedir (Dursunoğlu, 2016, s. 210).

Cumhuriyet döneminde Türkiye'ye bu akım, Tanzimat sonrası Osmanlı'da oluşan Batı düşüncesinin etkileriyle birlikte gelmiştir. Genelde çöküş halinde olan toplumların aydınları ve düşünürleri, gelişmiş toplumların değer sistemlerinin göstergeleri olarak gördükleri felsefe akımlarını benimseyerek bunları kendi toplumlarını çöküşten kurtaracak mucizevi bir formül olarak görürler. Bu felsefe sistemlerinden biri de tarihsel ve

kültürel olayları evrimci bir anlayışla yorumlayan, ilerlemeci, ırkçı ve devrimci değer sistemlerini benimseyen sosyal Darwinizm'dir.

18. yüzyılda Fransız İhtilali ile sloganlaşan eşitlik, özgürlük ve dayanışma mefhumlarına Avrupa'da vurgu yapılmış, ancak 19. yüzyıl boyunca bu dayanışmacı ilkeler yerine hem kültürel/entelektüel hem de siyasi alanlarda çatışmacı bir anlayış ağırlık kazanmaya başlamıştı. İşte tabiatta da çatışmanın hâkim olduğu varsayımına dayanan Darwin'in "Türlerin Kökeni" adlı eseri de böylesi bir ortamda yazılmış ve Batı fikir tarihinde bir olay olmuştur. Hayat mücadelesinde bazı türlerin diğerlerini ortadan kaldırması anlayışı, bu fikirleri siyaset sahasında kullanmak isteyenlere yol göstermişti. Bu anlayışa göre hayat mücadelesinde üste kalmış ırklar, medeniyeti ileriye götürecektir ırklardır (Hanioğlu, 1985, s. 348). Bu anlayışın etkisiyle ortaya çıkan sosyal Darwinizm, tıpkı tabiatta olduğu gibi toplumsal ilişkilerde de gelişme ve değişme için "doğal seçilimin" gerekli olduğunu savunmuştur. Özellikle Almanya'da etkili olan bu anlayış, bazı Alman düşünürler aracılığı ile Osmanlı toplum hayatına da intikal ettirilmiş ve Osmanlı-Türk modernleşmesinin önemli unsurlarından biri haline gelmiştir. Osmanlı aydınlarından Cenap Şehabettin, Hakkı Behiç, Rıza Tevfik, Edhem Necdet vb. "tekâmül" ve "tabii ayıklama" kavramları etrafında bir sosyal Darwinizm versiyonu meydana getirmeye çalışmışlardır (Ardıç, 2011, ss. 221-222).

19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa ve Osmanlı'da evrim teorisi felsefe ve sosyal bilimler alanında oldukça etkili olmuştur. Bunun sebebi ise Darwin'in evrim teorisinin dönemin şartlarına uygun düşmesi, basit mekanik doğal seçilimci bir yaklaşımla bütün varlığın oluşum sürecini açıklamaya çalışması, böylece pozitivist ve materyalist düşünceyi geniş halk kitlelerine anlatma imkânı sunması, çatışmacı tutumun, toplumsal gerçeklikle örtüşmesi ve bilimin kutsandığı bir dönemde, biyolojik evrim teorisini bilimsel bir anlayışla sunmuş olmasıdır (Doğan, 2006, ss. 1-2). Çünkü bu dönemde Osmanlı'da bilime eskiden din kurumunun oynadığı roller atfedilmeye başlanmıştır. Böylece din geri plana itilmiştir. Din ile bilimin yer değiştirmesi gerektiği anlayışı ise çatışmacı bir toplum meydana getirmiştir. Çatışmacı bir toplum oluşturma talebi de sonuçta din ve ahlakı tamamen devre dışı bırakmıştır. Sonuçta her konunun bilimsel bir izahının yapılması gerektiği anlayışıyla bilim din haline getirilmiştir. Bu bilimin

maddeci ve pozitivist bir niteliğe sahip olması ise her şeye bu açıdan bakılması gerektiği düşüncesini Osmanlı aydınlarının kafasına iyice yerleştirmiştir. Bu anlayış aynen Cumhuriyet dönemine de intikal ettirilmiştir. Böylece toplumsal olaylarla birlikte siyasi yönetimin de aynı maddeci pozitivist teorilerle açıklanması gereği, sosyal Darwinizm'in de bu anlayışla bire bir uyuşması, bir bilim dini olan pozitivistin yerini güçlendirmiştir (Hanioglu, 1985, ss. 346-347).

Darwinizm'in Cumhuriyet döneminde ülkemizde bu kadar ilgi görmesinin sebebi, arkasında bu sözünü ettiğimiz ilim ve tekniğin yer alması, bu anlayışın sonucu olarak ortaya çıkan üstün kültür, aşağı kültür gibi bir yaklaşımın da kabul görmesindendir. Türk insanını modernleşme ve medenileştirme çabaları altında Batı'dan transfer edilen bilim ve tekniğin - daha önce de belirttiğimiz gibi- oldukça maddeci ve pozitivist bir karakter taşıdığını da dikkatlerden uzak tutmamak gerekir (Hanioglu, 1985, s. 346 vd.).

Bu anlayışın Osmanlı'daki önemli temsilcileri arasında Ahmet Mithat Efendi ilk zikredilenlerdendir. O, bazı yazılarında, tarihsel gelişimin arka planında insanî mücadelelerin yattığını, rekabet duygusunun yer aldığını, insanın da orangutandan dönüşerek ortaya çıktığını belirtmiştir (Doğan, 2006, s. 152 vd.).

Bir diğer önemli sosyal evrimci düşünür ise Abdullah Cevdet'tir. O da biyolojik materyalizmin toplumun gelişmesinde itici bir güç olduğundan söz etmiş; doğal seçim anlayışından yola çıkarak toplumu üst insanların, seçkinlerin yönetmesi gerektiğini belirterek materyalizmin toplumun dini olması gerektiğini, bunu da hümanizmle bir diyalog içinde bulunarak önermektedir (Hanioglu, 1981, ss. 14-15,24). Sosyal Darwinizm, daha ziyade Meşrutiyet döneminde Mekteb-i Tıbbiye'de itibar görmüş ve yaygınlık kazanmıştır. Daha sonra da Jön Türkler üzerinde etkili olmuş (Hanioglu, 1981, s. 181), Bedi Nuri (1875-1913) ve Ahmet Şuayb'ın başlattığı biyolojik sosyoloji ve evrimcilik çizgisinde devam etmiştir (Vural, 2018, s. 127). Cumhuriyet döneminde ise İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Behice Boran, Cemil Sena (1894-1981) vb. gibi isimler bu anlayışa yakın duranlar içinde zikredilebilir.

Günümüzde dar bir çerçevede de olsa sosyal Darwinizm etkisini sürdürmektedir. Bu düşünceye göre, toplumlar ve güçler arasında rekabet ve

hayatta kalma mücadelesi sonucu güçlü olanlar hayatta kalırken, zayıflar elenir. Bunlar toplumları ve insan davranışlarını elinde bulunduranların, çalıştıran ve güçlü olanların doğal olarak üstün olduğunu savunur. Bireysel eşitsizliklerin doğal olduğu, bunları gidermeye çalışmanın beyhude bir çaba olduğu ve zayıf olana yardım etmenin ise yaşamak için mücadele fikrine aykırı olduğu tezini savunurlar. Bu anlayışın her daim temel yaklaşımı güçlü birey, güçlü toplum anlayışıdır.

Pozitivist bir düşünür olan Ziya Gökalp toplumsal ve kültürel evrimi, değişim ve modernleşme düşüncesini Türk toplumu ve Türk kültürü üzerine uygulayan önemli bir isimdir. Toplumsal, kültürel evrim ve değişim, milliyetçilik ve Türk kültürünün kuralları gibi konular toplumun evrimsel bir süreç içinde geliştiği ve değiştiğini göstermektedir. Gökalp, toplumların rekabet içinde olduğunu, bu rekabet türünün toplumları şekillendirdiğini düşünür. Yine bazı determinizm ilkelerinden hareket ederek bütün toplumsal olgular gibi dinin, kültürün de tarihi bir tekamülle ilerlediğini düşünmektedir (Gökalp, 1970, ss. 171-172). Gökalp, bu sebeple yazılarında eski Türk dinlerinin ve İslamiyet'in tarihi tekamülüne ayrı bir yer vermiştir (Emen, 2022, s. 154).

Yazar ve felsefeci olan Cemil Sena da pek çok çalışmasında hayatı anlamlandırmada ve onun inşa edilmesinde sosyal Darwinizm'i düşüncesinin merkezine koymuştur. O, "Fikir Kırıntıları" adlı yazı dizisinde yüksek oranda sosyal Darwinizm'in dünya görüşünü yansıtmaya çalışmıştır. Sosyal hayatın pek çok alanını ve kavramını "eski"den koparıp, "yeni"den inşa etme iddiasında olmuş, dönemin bilim dili olan sosyal Darwinizm'i mi-henk taşı olarak kullanmıştır. Onun "Fikir Kırıntıları" adlı yazı serisinde "yanlış", bu düşünceye uymayanlar iken; bu düşünce ile uyumlu paradigmalara sahip olan yaklaşımlar ise "doğru" olarak kabul görmüştür. Cemil Sena, sosyal Darwinizm kavramını da doğrudan kullanmaktan çekinmemiştir (Ergün, 2022, ss. 16-17).

İsmail Hakkı Baltacıoğlu da sosyal Darwinizm düşüncesini benimseyenlerden bir diğeridir. Fikirleri arasında toplu taşıma, bireyler arasındaki savaş ve hayatta kalma mücadelesi önemli yer tutar.

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde sosyal Darwinizm düşüncesi ahlaki ve etik tartışmalara da yol açması nedeniyle sadece bu konularla sınırlı kalmamıştır. Daha birçok konuyla ilişkilendirilmiştir. Hemen hemen her

ideoloji evrim teorisini kendisi için bir sıçrama tahtası yapmakta ve kendisini bilimsellik adına oraya dayandırarak meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Son dönem Osmanlı aydınlarının da bu düşüncelerden etkilendiği, genç Cumhuriyetin de ilmi mirasını buradan tevarüs ettiği bilinmektedir. Cumhuriyet dönemi aydınlarının mecburi istikametinin de evrim ve sosyal Darwinizm olması anlaşılır bir durumdur.

Evrım teorisi ve sosyal Darwinizm'in, her ne kadar dünya savaşlarından sonra etkisi azalsa da yine de var olmaya devam ettikleri bilinmektedir. Mesela Batı'da ve ülkemizde sağlıklı olmadığı düşünülen bireylerin çocuk sahibi olmalarını engellemeyi amaçlayan öjeni yaklaşımları bu anlayışın bir uzantısıdır. Yine zamanımızda sosyal Darwinizm'le ilişkilendirilebilecek birtakım konular vardır. Bunlar arasında ırkçılık ve ırksal ayrımcılık, kolonyalizm ve emperyalizm, sosyal politikalar ve ekonomi, savaş ve askerî güçlenme, eğitim ve eğitim fırsatları, toplumsal hareketler ve reformlar, psikoloji ve insan davranışları teorileri vb. sayılabilir.

2.5. *Spiritualizm (Rubçuluk, Maneviyatçılık)*

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde spiritüalist düşünce, Batı'da ve özellikle 19. yüzyılda varlık gösteren mistik ve metafizik yönelimli akımların yayılmasıyla ortaya çıkmıştır. Spiritüalist düşünce, ileri derecede ruhsal, mistik veya metafizik gerçekliğe bağlılığı gösterir. Yani ruhun madde-den bağımsız bir varlığa sahip olduğunu, Tanrı'nın, buna bağlı olarak ahlaki değerlerin varlığını kabul eden ve savunan felsefi bir yaklaşımdır (Bolay, 2015, s. 1886). Spiritüalistlere göre ruh özgürdür ve düşünme özelliğine sahiptir. O, bakidir, bu nedenle de sorumludur. İnsan hayatı onunla anlam kazanır. O, insanın hareketinin gerçek nedenidir ve o tam bir şuur halidir. Madde, hayat için mevcuttur ama hayat değildir. Hayat ise bizzat düşünme ve ruh için vardır. Yaratıcı ve hür bir ruhun varlığı kabul edilmezse hürriyet, hak, vazife, beşerî ve ilahî şahsiyet, dolayısıyla ahlak ve ahlaki fiiller izah edilemez (Bolay, 2004, s. 281).

Bu düşüncenin esas menşei Doğu ve İslam dünyasıdır. Maneviyatçı yaklaşım, Osmanlı'da Tanzimat ve özellikle II. Meşrutiyet'le birlikte sesi ve etkisi fazla yükselmeye başlayan pozitivism, materyalizm, ateizm ve İslam karşıtı düşüncelere karşı bir duruş sergilemek için mücadele başlatmıştır. Bu mücadelenin esas savunuculardan ilk dikkati çeken ise Filibeli Ahmet Hilmi'dir. Daha sonra bu pozitivist, materyalist, ateist ve din

karşıtı, İslam karşıtı anlayışlar karşısında İsmail Fenni, Ferit Kam, Mehmet Ali Ayni, İsmail Hakkı, Ahmet Naim, Elmalılı M. Hamdi Yazır, Mustafa Şekip, Nureddin Topçu, N. Fazıl, Mehmet Akif, Sezai Karakoç gibi düşünür ve aydınlar yer almıştır. Çünkü 19. yüzyılda materyalist ve pozitivist düşüncelerin yaymış olduğu karamsar dünyadan rahatsız olan birtakım insanlar için spiritüalist görüşler sığınacak bir liman olmuştur. Zira bu anlayış bazı spiritüalistlere göre, Allah'tan gelen, tekrar Allah'a giden, bu arada insanı ve toplumu bütün kutsallarıyla kuşatan bir yoldur (Bolay, 2004, s. 282). Yine bu felsefi yaklaşım, ruhun bir cevher, öz ve baki olduğunu, ölümle hayatın bitmediğini, ölümden sonra da hayatın devam ettiğini, konu ile ilgili ikna edici, makul kanıtlar ileri sürerek ortaya koymaktadır (Bolay, 2015, ss. 1886-1887).

Bu ruhçu anlayışın önemli temsilcilerinden olan Filibeli Ahmet Hilmi ise ruhçu anlayışın önemli özelliklerini şöyle açıklamaya çalışır: Cenab-ı Hak, akıl ve irade sahibi ruhani bir şahsiyettir. 2- Allah âlemi yoktan yaratmış olup kendisiyle mahlukat arasında “varlık” bakımından ayrılık (farklılık) vardır. 3- İnsan zekasında “akıl ve temyiz” denilen bir mevhibe vardır ki, Cenab-ı Hak ve eşyanın hakikatleri onunla bilinir. 4- İnsan irade hürriyetine sahiptir (Ahmet Hilmi, 1999, s. 21).

Cumhuriyet döneminde de II. Meşrutiyet sonrası devam eden maneviyatçı anlayış yine dönemin pozitivist, materyalist, ateist ve sosyal Darwinist'lerine karşı mücadelelerini sürdürmüştür. Bu düşünce ruhsal veya metafizik bir gerçekliğin var olduğunu savunduğu için bu anlayışa göre, kişinin içsel varlığı, ruhsal gelişimi, mistik deneyimleri ve kişisel düşünceleri hayatında büyük bir öneme sahiptir. Spiritüalistler, maddi dünyadaki varlıkları keşfetmeye çalışır ve insanın dünyayı ve maddi varlığı anlaması için ruhani bir yol, yöntem kurmaya çalışırlar.

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde spiritüalist düşüncenin etkili isimlerinden Hasan Hanefi, maneviyatçı düşünceye yakın duran bir isimdir. İnsanın içsel deneyimleri, mistik deneyimleri ve ruhsal gelişim konularını ele almıştır.

Türk yazar ve düşünürü olan Reşit Rahmeti Arat ise spiritüalist düşüncenin etkili olan bir diğer isimidir. Eserlerinde ruhun ruhsal ve deruni yanlarını ele almıştır.

Türk şair ve düşünürü Mehmet Akif Ersoy da spiritüalist düşüncenin etkili isimlerindendir. İslâmi ve manevi değerleri vurgulayan şiirlerini Safahat adlı eserinde, Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'l- Reşad gibi mecmualarda yazıya dökmüştür. Mehmet Akif'in medeniyet adına Batı'dan talebi ilim, teknoloji ve hayat standartlarında elde ettikleri seviyedir.

Cumhuriyet dönemi spiritüalistleri, -Meşrutiyet dönemindeki spiritüalistlerde olduğu gibi- maneviyatçı düşüncenin nasıl oluştuğu ve hangi özelliklere sahip olduğu hususundaki çalışmalarını sürdürmüşler, ileri derecede ruhsal ve metafizik gerçeği vurgulayarak Cumhuriyet dönemi düşüncesinde etkili olmuşlardır. Belirtildiği gibi spiritüalist düşünce, döneminin farklı akımları ve düşüncelerinin belirlediği sınırların çok ötesinde bir etkiye sahiptir. Bu hususu hiçbir zaman dikkatlerden uzak tutmak gerekir.

2.6. *Analitik Felsefe*

Türkiye'de Cumhuriyet döneminde analitik düşünce, genellikle Batı felsefesinin etkisiyle gelişmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte, ülkede modernleşme ve Batılaşma süreçleri hız kazanmıştır. Bu süreçte, felsefe alanında da Batı felsefesi ve akımlarının etkisi belirgin bir şekilde hissedilmiştir. Analitik düşünce, Batı felsefesi içerisinde özellikle 20. yüzyılda önemli yer edinmiş bir felsefi yaklaşımdır.

Bu felsefenin esası pozitivistliğe dayanmaktadır. Önceleri Avrupa'da, daha sonra da İngiltere ve Amerika'da yayılır. Bugün Anglosakson ülkelerinde çok etkili bir felsefe anlayışı olan pozitivism, 20. Yüzyılda neo-pozitivism (yeni pozitivism) adını almıştır. Yeni pozitivistler arasında Moritz Schlick (1882-1936); Rudolf Carnap (1891-1970); Hans Reichenbach (1891-1953) ve Ludwig Wittgenstein (1889-1951)'i sayabiliriz. Bu düşünürler 1929 yılında Viyana'da "Wiener Kreis" adlı bir felsefe okulu kurmuşlardır. Kurulduğu yere izafeten Viyana Okulu, felsefeye görev olarak tabiat bilimlerinin dilini çözümlemek gibi bir görev yükledikleri için analitik felsefe (çözümleyici felsefe), sembolik mantığın dilinden yararlandıkları ve bu mantığı kullandıkları için mantıkçı pozitivism adı da verilmiştir (Erdem, 2021, s. 106).

Bu düşünürlere göre, felsefenin görevi, tabiat bilimlerinin dilini analiz etmektir. O halde felsefenin metodu da tabiat bilimlerinin metodu olmalıdır. Bu nedenle Tanrı, varlık, din, ahlak, sanat, metafizik vb. test edilerek (deney yoluyla) doğrulanamayan şeyler, felsefenin araştırma alanının dışındadır. Çünkü bunlara göre, doğru bilgi, doğrulanabilen ve test edilebilen pozitif bir bilgidir.

Konu ile ilgili olarak Teo Grünberg şu açıklamalara yer vermektedir: Geleneksel felsefe, ortak duyu veya bilim yoluyla elde edilemeyen bazı bilgileri sağlama amacını gütmüştür. Modern analitik felsefe ise başka yoldan edinilemeyen bilgileri elde edemez. Bu felsefe doğrudan doğruya ve tek başına hiçbir bilgi ortaya koyma iddiasında bile bulunamaz. Bu felsefenin amacı, birtakım önermeler ortaya koymak değil, eldeki önermeleri aydınlatmaktır. Bu açıdan bakıldığında felsefe, herhangi bir bilgiyi ifade eden veya ifade ettiği sanılan her türlü önermeyi çözümleyen, yani anlamını aydınlatan bir çabadır. Görevi, önermeleri çözümlemek yani analiz etmekten ibaret olan bu felsefeye analitik felsefe denir (Grünberg, 1971, s. 1).

Analitik felsefenin en önemli temsilcilerinden biri olan Wittgenstein'a göre, dil, kelimeler ve önermelerden oluşur. Bu önermelerden anlamlı olanlar ise gerçekliğin resimleridir. Dilin sınırları ile gerçekliğin ve düşüncenin sınırları aynıdır. Varlığı bilmek demek, aslında çözümlemelerle dili bilmek demektir. Bu nedenle sadece dille ifade edilen şeyler bilinebilir. Önemli olan dili ve düşüncüyü iyi kullanabilmektir (Erdem, 2021, s. 107).

Görüldüğü üzere analitik düşüncenin esası, düşüncelerin net, açık ve mantıksal olarak analiz edilmesine dayanmaktadır. Burada problemlerin doğru bir şekilde analiz edilmesi ve dilin doğru kullanılması büyük önem arz eder. Bu düşünce, açık ve net ifadeler kullanarak amacına ulaşmayı hedefler. Dilin doğru kullanımı, kavramların açık ve net kullanımı ve mantık yürütme yöntemleri, analitik düşüncenin esasıdır. Bu nedenle Mantıksal düşünce ve eleştirel akıl yürütme bu yaklaşımın temel nitelikleri arasında yer alır. Bu felsefe, Wittgenstein'da olduğu gibi dilin rolüne önemli vurgular yapar ve birçok felsefi sorunun dilin anlamı ve kullanımı yoluyla çözülebileceğini savunur. Bu yönüyle, dil felsefesi analitik düşüncenin önemli bir bölümünü oluşturur.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde analitik felsefe yapanların başında dil ve mantıkla uğraşan düşünür ve felsefeciler gelmektedir. Bunlar arasında Nermi Uygur, Teo Grünberg, Hilmi Ziya Ülken, Hüseyin Atay, Ayhan Aydın, İlhan Dilman, İbrahim Tahir, Kâzım İsmail Gürkan, Turan Koç gibi isimler sayılabilir. Ülkemizde akademik çevrelerde analitik felsefe yapmak giderek yaygınlaşmaktadır.

İsimleri zikredilen analitikçilerden Nermi Uygur özellikle dil üzerindeki önemli çalışmaları olan bir felsefecidir.

Teo Grünberg ise mantık ve dil çalışmaları olan bir akademisyendir.

Hüseyin Atay da felsefe ve dil felsefesi alanında önemli çalışmaları olan bir filozof akademisyendir. Dilin felsefi analizini yaparak analitik düşünceyi Türkiye'de yaygınlaştırmıştır.

İlhan Dilman da dil felsefesi ve etik konularında önemli eserler vermiş bir filozoftur. Analitik düşüncenin etkili isimlerinden biridir.

Kâzım İsmail Gürkan, analitik düşünceye önem veren bir düşünürdür. Mantık ve dilin doğru kullanılışını vurgulamış, bir takım dil analizleri yapmıştır.

Turan Koç da özellikle Din Dili üzerinde bilimsel çalışmaları ve makaleleri, sempozyum ve konferansları bulunan önemli bir düşünürdür.

Bu isimler, Türkiye'de analitik düşünceyi benimseyen ve temsil eden önemli felsefecilerden sadece birkaçıdır. Analitik düşünce, dilin ve mantığın önemini vurgulayarak Türk düşüncesinde etkili olmuştur. Analitik düşüncenin Türkiye'deki etkisi ve temsilcileri zaman içinde değişebilir ve çeşitlenebilir. Ancak, bu düşünce tarzı ülkedeki felsefi düşünce alanında önemli bir etkiye sahiptir.

Türkiye'de Cumhuriyet döneminde burada ele almaya çalıştığımız felsefi yaklaşımlarla birlikte Fenomenoloji, Yeni Ontoloji (Bıçak, 2018) gibi felsefi yaklaşımları da görebilmekteyiz. Bunlardan aydınlanmacılık, pozitivism, spiritüalizm, sosyal Darwinizm vb. toplumsal sorunların çözümü için bir çözüm yolu, rehberi olarak görülürken, analitik felsefe, fenomenoloji, yeni ontoloji, Bergsonizm, egzistansiyalizm, ateizm, deizm vb.nin de akademik felsefe yapmanın bir aracı olarak kullanıldıkları görülmektedir.

Sonuç

Cumhuriyet dönemi düşünce yapısı ve fikir hayatı büyük ölçüde Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi Osmanlı düşünce ve kültür hayatının bir çeşit uzantısı ve devamı durumundadır.

Bugünkü Türk düşüncesi ve fikir hayatının tarihi oluşum ve gelişimi, onun geçirdiği değişim ve dönüşümler, büyük ölçüde Tanzimat ve Meşrutiyet sonrası fikir akımlarından etkilenmiş görünmektedir.

Tanzimat ve Meşrutiyetçiler ise muasır, yeniliklere ve değişime açık bir toplum meydana getirmek istemişlerdir. Böyle bir talep Cumhuriyet döneminde ise had safhaya çıkmış durumdadır. Bu isteklerin gerçekleşmesi ise sistemli ve yöntemli bir düşünmeyi gerektirmektedir. Cumhuriyet döneminde daha amaçlı, yöntemli, sistemli ve düzenli düşünce faaliyetlerinin ortaya konulmaya başlandığı söylenebilir.

Cumhuriyet dönemine intikal eden felsefi anlayışların alt-yapısı büyük ölçüde Osmanlı'nın son döneminde oluşmuştur. Bunlar arasında aydınlanmacılık, pozitivism, materyalizm, spiritüalizm en dikkat çekenlerdir. Bunların hepsi de Tanzimatçı anlayışla Batı'dan transfer edilmiş felsefe akımlarıdır.

Bu dönemin pozitivist ve materyalistleri, materyalizmi insan varlığının maddi temelleri üzerine yapılan bir tartışma olarak gerçekleştirirken, Abdullah Cevdet'ten itibaren materyalizm, modern uygarlığa ulaşmada izlenmesi gereken kapsamlı bir program haline gelmiştir. Yani materyalizm, toplumsal ilerlemeyi her yönüyle açıklayabilecek biçimlendirici bir program olmuştur.

Osmanlı'da fikir mücadelelerinin en çetin geçtiği dönem 19. yüzyıldır. Zira bu yüzyıl, Batıcı “reformcular” ile İslamcı “gelenekçiler” arasında çetin bir mücadeleye sahne olmuştur. Materyalizm-Spiritüalizm mücadelesi de II. Meşrutiyetin ilânından sonra başlamıştır.

Cumhuriyet dönemi spiritüalist düşüncesinde de oldukça etkili olan İsmail Fenni, 1928'de yayınladığı Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlali adlı eseriyle materyalizmi felsefi, ilmî ve dinî bakışla ciddi bir şekilde eleştirmiştir. Onun eleştirileri daha çok Buchner'in fikirlerine yönelik olmakla birlikte, monizm, pozitivism ve tekâmülcü sistemleri de içermektedir.

Cumhuriyet döneminde Atatürk'ün himayesindeki yönetim, Batı düşüncesi ve bilimin önemini dikkate alarak modern Türkiye'nin inşasına odaklanmışlardır. Bu anlayışın arkasında ise akıllı ve bilimi esas alan aydınlanmacılık vardı.

Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde aydınlanmacılıktan sonra en etkili felsefi yaklaşımın pozitivizm olduğu görülür. Sadece felsefi alanda değil bilimde, siyasette, hatta ekonomik ve sosyal hayatın her aşamasında yer aldığı görülür. Zira pozitivizmin Cumhuriyet dönemi modernleşmesine, biri kültür sürecinin laikleşmesi, diğeri de siyaset alanı olmak üzere iki açıdan önemli etkisi olmuştur. Pozitivizm bir düşünce akımı olmaktan ziyade, bir usul, bir yol, yöntem olarak algılanmıştır.

Pozitivizm sonrasında oluşan materyalist anlayış ise Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde, özellikle 1960'lı yıllardan sonra sol ideolojiler ve sosyalizm, komünizm düşüncelerinin yayılmasında oldukça etkili olmuştur.

Sosyal Darwinizm, Darwin'in doğal seçim teorisinin Thomas Robert Malthus tarafından ortaya konulan "Nüfus Teorisi" ile Herbert Spencer'in "en güçlü olanın ayakta kalması" düşüncesiyle genişletilerek sosyal alana ve hayata uygulanması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Darwinizmin Cumhuriyet döneminde ülkemizde bu kadar ilgi görmesinin sebebi, arkasında ilim ve tekniğin yer almış olmasıdır.

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde spiritüalist düşünce, Batı'da ve özellikle 19. yüzyılda varlık gösteren mistik ve metafizik yönelimli akımların yayılmasıyla ortaya çıkmıştır. Spiritüalist düşünce, ileri derecede ruhsal, mistik veya metafizik gerçekliğe bağlı bir düşüncedir. Bu düşüncenin esas menşei Doğu ve İslam dünyasıdır.

Analitik düşünce, Batı felsefesi içerisinde özellikle 20. yüzyılda önemli yer edinmiş felsefi bir yaklaşımdır.

Bu anlayış felsefenin görevini, tabiat bilimlerinin dilini analiz etmeye hasretmiştir. O halde felsefenin metodu da tabiat bilimlerinin metodu olmalıdır. Bu nedenle mantıksal düşünce ve eleştirel akıl yürütme analitik düşüncenin temel nitelikleri arasında yer alır.

Ülkemizde akademik çevrelerde analitik felsefenin giderek yaygınlaşmakta olduğunu söylemek mümkündür.

Konu başlığımızın içeriğini oluşturan felsefi yaklaşımlar sayı olarak oldukça fazla ve çeşitlenebilmektedir. Bu felsefi yaklaşımların her birinin daha geniş ve tek tek ele alınması daha uygun olacaktır. Genç araştırmacılarımıza burada yeni araştırma konuları çıkmaktadır. Bunların her birinin yeni bir çalışmaya vesile olmasını umut ederiz.

Kaynaklar

- Ahmet Hilmi, F. (1971). *A'mâk-ı Hayal*. Oku Yayınları.
- Ahmet Hilmi, F. (1999). Hangi Felsefi Ekolü Kabul Etmeliyiz? İçinde İ. Çelebi & Z. Yılmaz (Ed.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Düşüncesinde Arayışlar*. Rağbet Yayınları.
- Akgün M. (1988). *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ardıç, N. (2011). Atila Doğan—Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 31, Article 31.
- Ateş, M. (2019). *Baba Tevfik'te Din ve Tanrı Problemi*. DEY Yayınları.
- Bekiryazıcı, E. (2003). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Felsefe Üzerine Bir Değerlendirme. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, 247-276.
- Benhür, Ç., & Aktan, D. C. (2021). Hikmet Kıvılcımlı. İçinde *Atatürk Ansiklopedisi*. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/hikmet-kivilcimli-1902-1971/?pdf=5325>
- Bıçak, A. (2018). *Türkiye'de Felsefenin Gelişimi I* (O. F. Akyol, Ed.). Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Bolay, S. H. (1995). *Türkiye'de Rubçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*. Akçağ Yayınları.
- Bolay, S. H. (2004). *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Akçağ Yayınları.
- Bolay, S. H. (2007). *Türk Düşüncesinde Gezintiler*. Nobel Yayınları.
- Bolay, S. H. (2015). *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşüncesi* (S. H. Bolay, Ed.; C. 4). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Comte, A. (2019). *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma* (E. Ataçay, Çev.). Bilgesu Yayıncılık.

- Çelebi, İ. (1999). Önsöz. İçinde *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Düşüncesinde Arayışlar* (s. IX-XXI). Rağbet Yayınları.
- Çetinkaya, B. A. (1999). Meşrutiyet Devri Felsefî Hayat: Akımlar, Temsilciler, Telif ve Tercümeler. *İslamî Araştırma Dergisi*, 12(2), 160-178.
- Çetinkaya, B. A. (2002). Modern Türkiye'nin Felsefi Kökenleri. *CÜİFD*, Cilt, 6, Sayı 2, 65-91.
- Çubukçu, İ. A. (1986). *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*. AÜİF Yayınları.
- Doğan, A. (2006). *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*. Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Dursunoğlu, İ. (2016). *Sosyal Darwinizm, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 6(1), 210-221.
- Emen T. (2022). *Ziya Gökalp'te Kültür-Din İlişkisi ve Eğitime Yansımaları, İstanbul*. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.
- Erdem, H. (2016). Konya'nın Son Döneminde Bir Düşünce Adamı: Namdar Rahmi Karatay ve Felsefesi. İçinde *İslam Medeniyetinde Konya* (ss. 145-163). KTO Karatay Üniversitesi Yayınları.
- Erdem, H. (2017). *İlkçağ Felsefesi Tarihi* (11.Baskı). HÜ-ER Yayınları.
- Erdem, H. (2018). *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi*. HÜ-ER Yayınları.
- 11.
- Erdem, H. (2021). *Felsefeye Giriş* (6.Baskı). HÜ-ER Yayınları.
- Ergün, R. (2022). Cemil Sena Ongun'un "Fikir Kırıntıları"nda Sosyal Darwinist Yansımalar. *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 5(1), 13-38.
- Fenni İ. (1341). *Lügatçe-i Felsefe*. Matbaa-i Âmire.
- Fenni, İ. (1997). *Vahdet-i Vücut ve İbni Arabî* (M. Kara, Ed.). İnsan Yayınları.
- Fikret N. (1925). *Kevnî ve Fikrî Tekâmül*. Yeni Fikir.
- Fuat, B. (1313R). *Mektubat (Fazlı Necib'le)*.
- Gökalp, Z. (1970). *Türkçülüğün Esasları* (M. Kaplan, Ed.). MEB Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* (İ. Kutluk, Ed.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökberk, M. (1948). *Kant ve Herder'in Tarih Anlayışları*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Gökberk, M. (1997). *Değişen Dünya Değişen Dil*. Yapı Kredi Yayınları.

- Grünberg, T. (1971). *Epistemik Mantık Üzerine Bir Araştırma*. ODTÜ Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hanioğlu M. Ş. (1981). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*. Üçdal Neşriyat.
- Hanioğlu, M. Ş. (1985). Bilim ve Osmanlı Düşüncesi. İçinde *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (ss. 346-347). İletişim Yayınları.
- Işın, E. (1985a). Osmanlı Materyalizmi. İçinde *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 363-370). İletişim Yayınları.
- Işın, E. (1985b). Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm. İçinde *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 352-362). İletişim Yayınları.
- Karakuş, R. (1995). *Felsefe Serüvenimiz*. Seyran Kitap.
- Kaynaradağ A. (2002). *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Korlaelçi, M. (2002). *Türkiye'ye Pozitivizmin Girişi ve İlk Etkileri*. Hece Yayınları.
- Mardin, Ş. (1998). *Türkiye'de Din ve Siyaset, Makaleler 3*. İletişim Yayınları.
- Muşta M. C. (1990). *Konya Enerjetizm Felsefe Okulu*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Okay, M. O. (1969). *Beşir Fuad, İlk Türk Pozitivisti ve Natüralisti*. Hareket Yayınları.
- Özervarlı, M. S. (1998). *Kelamda Yenilik Arayışları*. İSAM Yayınları.
- Öztürk H. N. (2011). *Dârülfünûn'da Felsefe Dersleri* (Utku A. & Köroğlu U., Ed.). Çizgi Kitabevi.
- Şuayb, A. (1329R). *Hayat ve Kitaplar*. Matbaa-i Hukukiye.
- Tevfik, B. (1331R). *Muhtasar Felsefe*. Artin Asadoryan Matbaası.
- Tevfik, B. (1327R). *Teceddüd-ü İlmi ve Edebî*.
- Toku, N. (1996). *Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe (spiritüalizm): İlk temsilciler*. Beyan Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1966a). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi: C. I*. Selçuk Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1966b). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi: C. II*. Selçuk Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1981). *Tarihî Maddeciliğe Reddiye*. İstanbul Kitabevi.

Vural, M. (2018). *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Felsefe* (1.Basım). Elis Yayınları.

Öz: Türk İslam düşüncesi, hikmetten felsefeye evrilmiş ve Batı düşüncesinin felsefi yaklaşım ve akımlarıyla Anadolu coğrafyasında tanışmıştır. Kişiler ve toplumlar birtakım problemlerle karşılaşınca bunları öncelikle fikrî olarak çözüme kavuşturmak ister. Osmanlı'nın son dönemlerinde de çözüm üretilmesi gereken siyasi, ekonomik, kültürel birtakım problemler ortaya çıkmıştı. Bu problemlerin çözümü Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde farklılıklar gösterebilir de çözüm yollarının bilimsel, sosyolojik ve felsefi nitelikler taşıdığı bir gerçektir. Felsefi çözümler Batı temsilcilerinin görüşleri doğrultusunda aydınlanmacılık, pozitivizm, materyalizm, spiritüalizm vb. ile çözüme kavuşturulmak istendi. Cumhuriyet döneminde de yeni bir toplum, millet oluşturmak, bunun varlığını diliyle, diniyle, idealleriyle, kültürü vb. ile sürdürmek genç cumhuriyet için çok büyük bir problem idi. Bu problemlerin çözümü için Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi fikir akımları Cumhuriyet dönemine rehberlik etti. Bu farklı çözüm önerilerinden her biri, bizi farklı fikir akımlarıyla tanıştırmış oldu. Bu çalışmada kendi edindiğimiz tecrübeler ve farklı kaynaklardan yararlanarak Cumhuriyet dönemindeki fikri yaklaşımlar ve akımları ele almaya çalıştık. Bunlardan özellikle etki ve kabul görme sırasına göre aydınlanmacılık, pozitivizm, materyalizm, spiritüalizm, sosyal Darwinizm ve analitik felsefe üzerinde durmaya çalıştık. Sadece akademik çalışmalar açısından üzerinde durulanlar arasında yeni ontoloji, fenomenoloji vb. leri burada zikredilebilir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe sistemleri, aydınlanmacılık, pozitivizm, materyalizm, spiritüalizm, sosyal Darwinizm, Tanzimat, Meşrutiyet.

